

Kur'ân Bütünlüğünde Bir Çelişki Vehminin Tahlîli: Hesap Gününde Yalan Söylemek

An Analysis of The Suspicion of Contradiction Within The Qur'anic Unity: Lying on The Day of Judgment

*Muhammed Bahaeddin YÜKSEL**

Öz

Kur'ân'ın muhtevasında herhangi bir çelişki bulunmadığı bizzat Allah Teâlâ'nın haber verdiği bir gerçektir. (en-Nisâ 4/82) Ancak oldukça erken dönemden itibaren Kur'ân'a yönelik dile getirilen ithamlarda, Kur'ân'ın birçok çelişki içerdiği, ayetlerin kimisinin diğer ayetlerle çeliştiğine dair iddialar dile getirilmiş ve Kur'ân'ın ilâhî bir kaynaktan geldiği şüpheli gösterilmeye çalışılmıştır. Kur'ân'ın mevsukiyetine dair söz konusu yargılara cevap veren Müslüman alimler, ortaya telif ettikleri literatürle hem Müşkilü'l-Kur'ân ilminin gelişmesine katkıda bulunmuş hem de yapılan saldırılar karşısında Kur'ân'ın müdafaasına muvaffak olmuşlardır. Kur'ân'ın çelişki vehminin vuku bulduğu bir konu da hesap gününde kulların Allah'a (cc) karşı yalan beyanda bulunup bulunamayacakları meselesidir. Konuyu problematik hale getiren sebep bir ayette ceza gününde kulların o gün Allah'ın (cc) izni olmadan kesinlikle konuşamayacakları, ancak Allah'ın (cc) izin verdiği konuşabilecekleri, konuşacak olanın da kesinlikle hakikati dile getireceği ifade edilirken (en-Nebe 37-38); hesap gününü konu edinen bir diğer ayette şirk koşanların yemin ederek Allah'a (cc) asla şirk koşmadıklarını söyleyecekleri ifade buyurulmaktadır. (el-En'âm 6/22-24). Ancak bu iki farklı durum ceza gününde yalan söyleme imkânı konusunda farklı içeriklere sahip olması açısından çelişkili gibi görünmektedir. Kur'ân'ın çelişki olmasının muhal olduğunu beyan eden ayet üzerinden ifade edecek olursa, her iki ayetin de çelişki içermediğini söylemek, her ne kadar Müslümanlar açısından bir iman konusu olsa da bunun izahını yapmak gerekmektedir. Çalışmada çelişki vehmi bulunduğu zannedilen ayetler, muhatapları, geçtiği yerdeki bağlamı ve Kur'ân bütünlüğü açısından incelenmiş ve ayetler arasında herhangi bir çelişkinin bulunmadığı neticesine ulaşılmıştır. Çelişki vehmine sebep olan unsurlar arasında ayetlerin bağlamından kopartılarak zamansız ve zeminsiz bırakılması, Kur'ân bütünlüğünün ihmal edilmesi ve hesap gününün kavranamamış olması gibi hususların bulunduğunu söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân, Müşkilü'l-Kur'ân, Hesap Günü, Ceza Günü.

* Doç. Dr., Kayseri Üniversitesi, Develi İlahiyat Fakültesi, mbyuksel@kayseri.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3356-7786, Research Article/Araştırma Makalesi, Received/Geliş Tarihi: 20/12/2025, Accepted/Kabul Tarihi: 06/02/2026, Published/Yayım Tarihi: 29/03/2026.

Abstract

It is a fact explicitly stated by Allah Almighty Himself that there is no contradiction within the content of the Qur'an (al-Nisā' 4:82). However, from a very early period onward, hostile attacks directed at the Qur'an have claimed that it contains many contradictions and that some verses contradict others, with the aim of casting doubt on the Qur'an's divine origin. Muslim scholars who responded to these attacks succeeded both in the development of the discipline of Mushkil al-Qur'ān and in defending the Qur'an against such allegations. One issue in which the suspicion of contradiction in the Qur'an has arisen concerns whether servants will be able to make false statements to Allah (glorified and exalted be He) on the Day of Reckoning. What renders the matter problematic is that in one verse it is stated that on the Day of Judgment no one will speak without Allah's permission, and that whoever is granted permission to speak will speak only the truth (al-Naba' 78:37–38). In another verse addressing the Day of Reckoning, however, it is stated that those who associated partners with Allah will swear by Allah that they did not commit shirk (al-An'ām 6:22–24). At first glance, these two situations appear contradictory in terms of the possibility of lying on the Day of Judgment. In light of the verse that declares the impossibility of contradiction in the Qur'an, it must be stated that neither of these verses contains any contradiction. Although this is a matter of faith for Muslims, it nonetheless requires explanation. In this study, the verses that are assumed to give rise to the suspicion of contradiction are examined in terms of their addressees, their immediate context (siyāq), and the overall coherence of the Qur'an, leading to the conclusion that there is no contradiction between them. It is possible to say that the factors giving rise to the suspicion of contradiction include the detachment of verses from their context, their removal from their temporal and situational setting, the neglect of the holistic nature of the Qur'an, and a failure to properly comprehend the Day of Reckoning.

Keywords: Tafsir, Qur'an, Mushkil al-Qur'an, Day of Reckoning, Day of Judgment.

Giriş

Kur'ân'ın muhtevasında birbiriyle çelişki ihtiva eden ayetlerin kesinlikle bulunmadığı, bizzat kelamın sahibi Allah Teâlâ'nın beyan buyurduğu bir gerçektir. Bu husus: أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ “Kur'an'ın sözlerini hiç mi düşünmüyorlar? Eğer o, Allah'tan başka birinin sözü olsaydı, içerisinde birçok çelişki bulurlardı!”¹ ayetinde açıkça dile getirilmiştir. Kaldı ki ilahî bir kelamın çelişki içeriyor olması düşünülemez. Ne var ki oldukça erken dönemlerden itibaren Kur'ân'ın muhtevasında birçok çelişkili ifadelerin olduğu iddiası farklı çevreler tarafından dile getirilmiş ve Kur'ân'ın ilahî menşei şüpheli gösterilmeye çalışılmıştır. Bu gibi iddialar, toplum nezdinde dile getirildiği yine erken dönemde İslam alimleri tarafından çürütülmüş ve ayetlerin hakikatte ifade ettiği manaların tespiti yapılmıştır.² Yapılan çalışmalarda, söz konusu çelişki iddialarının İslam'a olan hasımlıktan

¹ en-Nisâ 4/82.

² Muhammed Bahaeddin Yüksel, “Erken Dönem Alimlerinden Malatyalı Ebu'l-Hüseyn el-Malati ve Sapkın Fıkralara Yönelik Yaptığı Kur'an Yorumları -et-Tenbih ve'r-Red 'Ala Ehli'l-Ehva' ve'l-Bid'a İsimli Eseri Bağlamında-

kaynaklandığı gibi, ayetlerin nüzul bağlamına dair eksik bilginin de ayetlerin hatalı anlaşılmasında etkili olduğu dile getirilmiştir.

Kur’ân’ın muhtevasında birbiriyle çelişen ayetler olduğu vehminin vuku bulduğu bir konu da hesap gününde kulların Allah’a (cc) karşı yalan beyanda bulunup bulunamayacaklarına dairdir. Bu konuda çelişki vehmini tetikleyen sebep, bir ayette ceza gününde kulların o gün Allah’ın (cc) izni olmadan kesinlikle konuşamayacakları, konuşmalarının ancak Allah Teâlâ’nın iznine bağlı olduğu ve konuşacak kimsenin de katî surette gerçeği dile getireceği ifade edilirken³; bir başka ayette hesap gününde şirk koşanların Allah’a (cc) asla şirk koşmadıklarını yemin ederek dile getirecek olmalarına yönelik anlatımlardır.⁴ Zahirde bu iki farklı durum ceza gününde yalan söyleme imkânı konusunda farklı içeriklere sahip olması açısından çelişkili gibi görünmektedir. Kur’ân’ın çelişki olmasının muhal olduğunu beyan eden ayet üzerinden ifade edecek olursak, her iki ayetin de çelişki içermediği rahatlıkla söylenebilir. Ancak elbette ki bunun izahı gerekir.

Rivayetler söz konusu çelişki vehminin ilk defa sahabeden İbn Abbas’a (ö. 68/687-688) yöneltilen bir soru ile gündeme geldiğini göstermektedir. Rivayete göre bir şahıs İbn Abbas’a gelir ve kendisine Kur’ân’ın bazı ayetlerin diğer bazı ayetlerle çelişiyor gibi geldiğini ve izahını yapamadığı söyler. İbn Abbas hangi ayetler olduğunu sorunca, soru sahibi müşriklerin hesap gününde şirk koşmadıklarına dair yemin etmelerini ifade eden ayet ile hesap gününde Allah’a (cc) hiçbir gerçeğin gizlenemeyeceğini ifade eden ayetler⁵ ve yine yemin ederek şirk koşmadıklarını iddia eden müşriklerin beyanını içeren ayetlerin⁶ bu algıya sebep olduğunu söyler.⁷ İbn Abbas bu soruyu şöyle cevaplamıştır: “Biz şirk koşmuyorduk!” demelerinin sebebi, Allah’ın (cc) rahmetini gördüklerinde bağışlanma umuduna kapılmalarıdır. Müşrikler iman edenlerden başkasının cennete giremediğini, cehennemden ise ancak tevhit ehli olanların kurtarıldığını görünce, kendi aralarında şirkleri hakkında sorulduklarında şirk koşmadıklarına dair yemin etme ve bu sayede kurtuluş yolu arama hususunda söz birliği edeceklerdir. Nitekim onlara şirk koştukları ortakların nerede olduğu sorulduğunda yemin ederek şirk

”, *Uluslararası Geçmişten Günümüze Malatyalı İlim ve Fikir İnsanları Sempozyumu, 17-19 Kasım 2017, Malatya II* (2018), 427-459.

³ en-Nebe 37-38.

⁴ el-En’âm 6/22-24.

⁵ el-Mücâdele 58/18; en-Nebe 37-38.

⁶ el-En’âm 6/22-24.

⁷ Ebû Cafer Muhammed İbn Cerîr Taberî, *Câmiu’l-beyân an te’vîli’l-Kur’ân*, thk. Abdullah b. Abulmuhsin Turkî (Kâhire: Dâru hicr, 2001), 9/194; Ebû İshâk Ahmed Sa’lebî, *el-Keşf ve’l-beyân ’an tefsîri’l-Kur’ân*, thk. Ebû Muhammed İbn Âşûr (Beyrût: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-’Arabî, 2002), 3/311; Muhammed b. Yûsuf Endelusî Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhîd fi’t-tefsîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 2000), 3/27.

koşmadıklarını söylemeleri üzerine Allah Teâlâ da onların ağızlarını mühürler ve organlarını yaptıklarına şahit getirerek hakikati ortaya çıkarır.⁸

Oldukça netameli bir konu gibi görünen bu çelişki vehminin İbn Abbas'a ait olduğu iddia edilen çözümleme şekli, yapmış olduğumuz incelemede birçok müfessir tarafından benimsenmemiş olmalı ki -ilerleyen sayfalarda da görüleceği üzere- farklı çözümleme yolları aranmış, fakat getirilen çözümler de mezkûr çelişki vehmini izale etmemiş, aksine farklı çelişkilerin doğmasına sebep olmuştur. Bu çalışmada her iki ayetin çelişki töhmeti altında ve hatalı anlamalarla karartılan anlamı, ayetlerin muhatapları, geçtiği sûredeki siyâk bağlamı ve Kur'ân bütünlüğünde tespitine çalışılacak ve konuya ışık tutan ayetlerin tahliliyle bir neticeye ulaşılabilecektir. Çalışmada tahlil ve eleştirel bir üslup takip edilecektir.

1. Hesap Gününde Allah Teâlâ'nın Otoritesi

Yaratılışın başlangıcından beri yeryüzünde yaşayan bütün canlılar fani olduğu gibi dünya ve içinde bulunduğu bütün kâinat da fanidir.⁹ Allah'ın (cc) takdir buyurduğu zaman geldiğinde, bütün evren kıyamet ile helak olacaktır.¹⁰ Dünya, insanlar için bir imtihan yeridir. Bu sebeple Allah Teâlâ insanlara doğru ile yanışı, hak ile batılı bildirmiş, tanıtmış ve bu iki hususta insanların arzu ettiği seçimini yapabilmesi için iradelerini hür bırakmıştır. Dileyen hak yolu, dileyen batıl yolu tercih edebilmektedir.¹¹ Ancak imtihan sürecinin sona ermesiyle başlayacak ahiret hayatı,¹² dünya hayatından farklı bir ortama evrilecektir.¹³ Hesap yurdu, insanların dünya hayatında hür iradeleri ile istedikleri fiili icra edebilecekleri bir yer değildir. Orada irade ve hüküm tamamen Allah Teâlâ'nın olacaktır. Her iş Allah'ın (cc) iradesine bağlı, her amel O'nun izniyle gerçekleşebilecektir. O gün, Allah Teâlâ'nın otoritesi bütün iradelerin üstünde mutlak olarak tezahür edecektir. Hiçbir kimsenin bir irade gösterip bir şey yapmaya

⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 9/193-196; Ebu Mansûr Muhammed b. Muhammed Mâturidî, *Te'vilâtu Ehli's-Sunne*, thk. Mecdî Bâsellûm (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005), 4/44-45; Ebu Muhammed 'Abdülhak b. Gâlib İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîril'l-Kitâbi'l-'Azîz*, thk. 'Abdusselâm Abduşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001), 2/278; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Câmi'u li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmet el-Berdûnî - İbrâhîm Atfeyyîş (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, 1964), 6/401, 403; Alâuddîn Ali b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzin, *Lubâbu't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzîl*, thk. Muhammed 'Ali Şâhîn (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415), 2/105.

⁹ Âl-i İmrân 3/185; Rahmân 55/26; Tâhâ 20/15.

¹⁰ Bütün bir kozmosun kıyamet ile helak olması, Kur'ân'da "saat/السَّاعَة" kelimesiyle tesmiye edilmiştir. "Kıyamet/الْقِيَامَة" kelimesi ise Kur'ân'da "yeniden dirilişi" ifade eden bir kavramdır. Ancak halk arasında kâinatın varlığının son bulması Kur'ân'ın tesmiye ettiği "saat" kelimesi ile değil, yeniden dirilişi ifade eden "kıyamet" kelimesi ile ilişkilendirilmiştir. Maksudın anlaşılması açısından bu çalışmada da halk arasında meşhur olan kullanım esas alınmıştır.

¹¹ el-İnsân 76/3; el-Beled 90/10.

¹² el-A'râf, 7/6; İbrâhîm 14/51; Âl-i İmrân 3/30.

¹³ İbrâhîm 14/48.

imkân, kabiliyet ve salahiyeti söz konusu olmayacaktır. O gün sesler kısılmıştır, Allah'ın (cc) “Konuş!” dediği kimse konuşabilir ve konuşan da ancak doğruyu söyleyebilir. İnsanlar şahitlerle, amellerinin kayıtlarıyla ve yapıp ettiklerini dile getiren vücut azalarıyla bilgilendirilmiş ve gerçeklerle bilinçleri keskinleştirilmiştir. O gün sadece hakikatler dile getirilir; yalan, iftira gibi hilaf-ı hakikat söylemlerin varlığından eser yoktur.

Hesap gününü ve Allah'ın (cc) hükümranlığını betimleyen söz konusu ayetlerde bu hususlar şöyle tanımlanmıştır: *“O gün tek ve gerçek hükümranlık Rahmetini esirgemeyen Allah'ındır. Ve o gün (kıyameti) inkâr edenler için çok zor bir gün olacaktır.”*¹⁴ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ. وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا فَأُولَٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُّهِينٌ. *“Kıyamet günü, tek hükümranın Allah olduğunu herkes görüp anlayacaktır; o gün mümin ve kâfirler arasında hükmü Allah verecektir. Akabinde, iman edip Allah'ın rızasına uygun işler yapmış olanlar, sonsuz nimetlerle dolu cennetlere konulacaktır. İnkâr eden ve ayetlerimizin yalan olduğunu söyleyenleri bekleyen ise, rezil ve perişan eden bir azaptır.”*¹⁵ *“Hesap günü gelince insanlar (yeniden diriltir ve) mahşer yerinde toplanırlar. Onların yaptıkları hiçbir şey Allah'a gizli değildi. Allah, ‘Bugün hükümranlığın tek sahibinin kim olduğunu anladınız mı!’ diye sorar. ‘Elbette bütün haksızlıkları yok eden gücün sahibi, bir olan Allah'tır!’”*¹⁶ وَعَنْتِ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ وَقَدْ خَابَ مَنْ حَمَلَ ظُلْمًا *“Ve herkes, hayatın kaynağı olan, varlığı ve hükümranlığı hiçbir şeye bağlı olmayan Allah'a boyun eğmiştir. Sırtında zulüm günahını taşıyanlar ise hüsrana uğramışlardır.”*¹⁷

Hükümranlığın sadece Allah Teâlâ'ya ait olarak tanımlandığı o gün, hesap günüdür. Dünya hayatında yapılanların hesabının sorulduğu gündür. Söz konusu gün, Kur'an'da “din günü” olarak tanımlanmıştır. Din günü, iyi olsun kötü olsun yapılan her amelin ödül ve cezanın verildiği gün demektir. İşte o “din gününün” yegâne hükümdarı, hâkimi ve yargıcının Allah Teâlâ olduğu şöyle ifade edilmiştir: *“Bütün övgüler; alemlerin rabbi, sonsuz rahmet sınırsız merhamet sahibi, hesap gününün yegâne hâkimi Allah'a mahsustur.”*¹⁸ Gerek el-Fâtiha Sûresi'nde ve gerekse geçtiği diğer ayetlerde¹⁹ “din günü”, Kur'an'ın muhtevasında şöyle tanımlanmıştır: *“Ceza günü nedir bilir misin? Evet, ceza günü nedir bilir*

¹⁴ el-Furkân 25/26.

¹⁵ el-Hac 56-57.

¹⁶ el-Mü'min 40/16.

¹⁷ Tâhâ 20/111.

¹⁸ el-Fâtiha 1/2-4.

¹⁹ et-Tevbe 9/34-35; el-Hicr 15/28-35; eş-Şuara 26/69-82; es-Sâffât 37/20-23; Sâd 38/71-78; ez-Zâriyât 51/12-19; el-Vâkıa 56/41-56; el-Meâric 70/9-26; el-Müddessir 74/42-47; el-Mutaffifin 83/1-11.

misin? O gün hiçbir kimsenin hiçbir kimse için hiçbir faydasının olmayacağı gündür. O gün iş Allah'a kalmıştır."²⁰

2. Hesap Gününde Kulların Söz Hakkı

Kur'ân-ı Kerîm'de amellerin hesabının görüleceği huzur-u ilahîde kulların arzu ettikleri zaman konuşamayacakları, ancak Allah Teâlâ'nın cevap vermesi için soru yöneltmesi halinde cevap verilebileceği yönünde anlatımlar bulunmaktadır. Konuşma iradesinin Allah'ın (cc) iznine tabi olması yanında, dikkat çeken bir diğer husus, konuşanların ancak hakikati dile getirebilecekleri kaydıdır. Bunu ifade eden bir ayet şöyledir: رَبِّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا الرَّحْمَنُ لَا يَمْلِكُونَ مِنْهُ خِطَابًا. يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلَائِكَةُ صَفًّا لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أَدِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَقَالَ صَوَابًا *"O, göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunanların rabbidir. O, Rahmân'dır. O'nun bu iradesi karşısında bir söz söylemek hiç kimsenin haddi değildir. Kıyamet günü Rûhl ve melekler bir düzen içerisinde ilahi huzurda dururlar. (O gün) sonsuz rahmet sahibi Allah'ın izni dışında kimse konuşamaz; (izin verilen de) ancak doğruyu söyler."*²¹ Aynı hususa işaret eden bir diğer ayette ise şöyle buyurulmaktadır: *"Rabbinin izni olmadan hiçbir kimsenin konuşamayacağı o gün geldiğinde insanların bir kısmı zelil ve perişan, bir kısmı ise bahtiyar ve mutlu olacaktır."*²² Görüldüğü üzere ayetlerde ceza günü kulların konuşabilmeleri, kelimâ irâd etmelerinin ancak Allah Teâlâ'nın izin vermesi kaydıyla mümkün olabileceği beyan edilmektedir. Bu durum, kulların dünya hayatında sahip oldukları serbest iradeye o gün sahip olamayacaklarını göstermektedir. Bazı yorumlarda ayette bahsedilen ve ceza günü ancak Allah'ın (cc) izni ile konuşabilecek olanların kullar değil, melekler olduğu ve konuştuğu zaman da ancak doğruyu söyleyecekleri dile getirilmiştir.²³ Öyle görünmektedir ki bu yorum, "konuştukları zaman sadece gerçeği dile getirecek olanların" insan olması denklemine ayetler arasında çelişki meydana geleceği vehminden kaynaklanan bir izah biçimidir. Ancak bu operasyonel yorum isabetli bir yaklaşım değildir; zira ayetin bağlamı bu görüşü kesinlikle desteklememektedir. Meleklerin o gün konuşmaktan men edilmesi ve ancak izin verilmesi halinde konuşabilecekleri yönündeki bir çıkarım, hesap gününün dehşetinin betimlemesinin sanki kullar için değil de melekler için tasvir edilmiş gibi bir algıya dayanmaktadır. Oysa söz konusu ayet ve benzerlerinde tasvir edilen hesap gününün son derece dehşet verici sahneleri, o günü dikkate almaları ve yaşamlarına bu akıbet göre çekidüzen vermeleri istenen kullar içindir. Bilindiği üzere Meleklerin Allah Teâlâ'nın

²⁰ el-İnfitâr 82/17-19.

²¹ en-Nebe 78/37-38.

²² Hûd 11/105-106.

²³ Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmidi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vîl*, thk. Mustafâ Huseyn Ahmed (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, 1987), 4/691.

emirlerinden dışarı çıkma gibi bir irade ve kasıtları söz konusu olmadığı için,²⁴ bu dehşet verici manzaranın meleklerle ilişkilendirilmesi isabetli bir anlama biçimi olamaz. Ayette konuşmaları ilahî iradeye bağlananlar, o günün dehşetinden korkması arzu edilen ve sözün mecrasının bu siyakta akmasına sebep olan kullardır.

Hesap gününde kulların söz hakkına dair izahta bulunan bazı ayetlerde konunun nasıl tanımlandığına göz atacak olursak, şu betimlemelerle karşılaşmaktayız: *يَوْمَئِذٍ يَتَّبِعُونَ الدَّاعِيَ لَا عِوَجَ لَهُ وَخَشَعَتِ الْأَصْوَاتُ لِلرَّحْمَنِ فَلَا تَسْمَعُ إِلَّا هَمْسًا* “O gün herkes çağırıcıya uyar; ondan kaçıp kurtulma imkânı yoktur. Rahmân’ın heybetinden sesler kısılmıştır; artık (korkunun verdiği) mırıltıdan başka bir şey işitemezsin.”²⁵ *وَوَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ بِمَا ظَلَمُوا فَهُمْ لَا يَنْطِقُونَ* “Yaptıkları haksızlıktan dolayı haklarında (azap) sözü gerçekleşmiştir; artık onlar konuşamazlar.”²⁶ *هَذَا يَوْمٌ لَا يَنْطِقُونَ* “Bu öyle bir gündür ki artık onlar konuşamazlar.” (el-Mürselât 77/35); *وَيَوْمَ نَبَعْتُ مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا ثُمَّ لَا يُؤْذَنُ لِلَّذِينَ كَفَرُوا وَلَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ* “Hesap günü geldiğinde her toplumun içinden, onlara tanıklık edecek şahitler çağıracağız. Sonra, inkârcıların ne mazeret ileri sürmelerine ne de Allah’ın hoşnutluğunu elde etme gayretine girmelerine izin verilecektir.”²⁷ *قَالَ احْسَبُوا فِيهَا وَلَا تُكَلِّمُونِ* “Allah buyurur ki: ‘Yıkılın karşımdan! Ve sakın bana bir şey söylemeyin!’”²⁸

2.1 Mücrimlerin Mazeret Beyanı

Kimi müfessirler hesap gününe dair tanımlamada bulunan bazı ayetlerde, kulların işledikleri cürümler nedeniyle Allah Teâlâ’ya mazeretler ileri süreceklerine dair açıklamalarda bulunmuştur. Bu kanaatlerini desteklemek için delil getirdikleri ayetlerde Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: *فَيَوْمَئِذٍ لَا يَنْفَعُ الَّذِينَ ظَلَمُوا مَعْدِرَتُهُمْ وَلَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ* “İnkâr karanlığında kalarak kendilerine yazık etmiş olanların o gün öne sürdükleri mazeretleri kendilerine hiçbir yarar sağlamayacak, onlara Allah’ın rızasını kazanmak için yeni bir fırsat da verilmeyecektir.”²⁹ *يَوْمَ لَا يَأْتِيهَا الَّذِينَ كَفَرُوا* “İnkâr karanlığında kalarak kendilerine yazık edenlerin kıyamet gününde pişmanlık içinde özür dilemeleri hiçbir fayda sağlamayacaktır.”³⁰ *كَفَرُوا* “(İnanmaya yanaşmayanlara kıyamet günü şöyle denilir:) Ey inkârcılar! İnkârınıza bugün hiçbir bahane üretmeyin! Siz, ancak dünyada iken yaptıklarınızın

²⁴ en-Nahl 16/50.

²⁵ Tâhâ 20/108.

²⁶ en-Neml 27/85.

²⁷ en-Nahl 16/84.

²⁸ el-Mü’minûn 23/108.

²⁹ er-Rûm 30/57.

³⁰ el-Mü’min 40/52.

karşılığını görmektesiniz.”³¹ Bu ayetlerde geçen “mazeret beyanı” ifadesinden, mücrim kulların suçları için birtakım mazeretler ileri süreceklerinin anlaşılması, muhtemelen aksi halde ayetler arasında çelişki çıkacağı vehmi ve endişesinden kaynaklanmış olsa gerektir. Oysa Kur’ân bütünlüğünün gözetilmediği bu çıkarım, bizzat bu anlamıyla çelişkiye sebep olmaktadır. Zira söz konusu sahneyi betimleyen diğer ayetlerde bu anlayışın hatalı olduğu açıkça zikredilmektedir. Dolayısıyla ayetlerin birtakım mücrimler tarafından huzur-u ilâhîde mazeret ileri sürebilecekleri yönünde anlaşılması, konuyu betimleyen diğer ayetlerle çelişki oluşturacağı için, bu ayetlerde anlatılmak istenenin izahı gerekmektedir.

2.2 Mazeret Beyanına İzin Verilmemesi

Bazı müfessirler mazeret beyanına dair izahta bulunan ayetlerden, hesap günü mücrim kulların yaptıkları hatalar için bahane üreteceği ve bunu da Allah’ın (cc) izni olmadan direk kendi iradesi ile dile getirebileceği yönünde izahlarda bulunmuş olsa da konuya müteallik benzer ayetlerde böyle bir özgür ortamın olmayacağı açıkça beyan edilmektedir. Daha önce de izah edildiği üzere hesap gününde konuşmak ancak Allah Teâlâ’nın iznine tabidir. “Konuş!” dediği konuşur, soru sorup cevap istediği kişi dile gelir ve her kim konuşacak olursa ancak hakikati söyleyebilir. O gün yalan ve hileye yer yoktur. Zaman ve zemin, sadece hakikatin temsil ve tecelli ettiği bir gün olacaktır. Bunu ifade eden bazı ayetlerde Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: *“Bir gün gelecek, her ümmetten bir tanık çıkaracağız ve artık inkâr etmiş olanların, ne (olmadık) mazeretler ileri sürmelerine izin verilecek ne de onlardan Allah’ın hoşnutluğunu kazanma yönünde çaba göstermeleri istenecektir.”*³² *“Zulme saptıkları için kendileri hakkındaki söz gerçekleşmiştir; artık konuşamazlar.”*³³ *“Bu azap, âyetlerimizi alay konusu yapmış olmanız ve dünya hayatının sizi aldatmış olması yüzündendir. O gün artık oradan çıkarılmazlar, mazeretler ileri sürmeleri de beklenilmez.”*³⁴ *“Ey hakikati gizleyenler! Bugün mazeret üretmeyin! Sadece yapmış olduklarınızın cezasını çekiyorsunuz.”*³⁵ *“Bu öyle bir gündür ki artık konuşamazlar. Kendilerine izin de verilmez ki mazeret bildirsinler.”*³⁶ *“Allah buyurur ki: ‘Yıkılın karşımdan! Ve sakın bana bir şey*

³¹ et-Tahrîm 66/7.

³² en-Nahl 16/84.

³³ en-Neml 27/85.

³⁴ el-Câsiye 45/35.

³⁵ et-Tahrîm 66/7.

³⁶ el-Mürselât 77/35-36.

*söylemeyin!”*³⁷; *فَإِنْ يَصْبِرُوا فَالنَّارُ مَثْوًى لَهُمْ وَإِنْ يَسْتَعْتِبُوا فَمَا هُمْ مِنَ الْمُعْتَبِينَ* “Dayanabilirlerse artık onların yeri ateştir. (Mahşerde Allah’ı) mazeretlerle hoşnut etmek isterlerse istekleri asla kabul edilmeyecektir.” (Fussilet 41/24); *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَعْتَذِرُوا الْيَوْمَ إِنَّمَا تُجْرُونَ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ* “Ey hakikati gizleyenler! Bugün bahane üretmeyin! Sadece yapmış olduklarınızın cezasını çekiyorsunuz.”³⁸

Ayetlerden de anlaşılmaktadır ki hesap gününde mazeretler fayda vermeyecektir. O gün, mazeretlerin sahibine herhangi bir fayda vermeyeceği gündür. Dolayısıyla bazı müfessirlerin iddia ettiği gibi er-Rûm 30/57; el-Mü’min 40/52; et-Tahrîm 66/7 ayetlerinde kimi mücrimlere mazeret sunmaları için izin verileceği veya hür iradeleriyle mazeret ileri sürecekleri ve sonuçta bu mazeretlerin kendilerine fayda vermeyeceğinden bahsedilmemektedir. Aksine ceza günü mazeret sunma gibi bir eylemin söz konusu olmayacağı, böyle bir kurtuluş kapısının olmadığı belîğ bir üslupla “o gün mazeret ileri sürmenin fayda vermeyeceğinden” bahsedilmektedir. Mazerete ne izin verilecek ne de fayda verecek bir mazeret olacaktır. Söz konusu iddia sahibi müfessirlerin hesap gününde mazeret sunum sahnesinin yaşanacağına dair yorumları, ayetteki belîğ anlatımın ıskalanmasına ve bu izah şekli ile ayetler arası çelişki ihtimaline dair bir çözüm arayışını düşüncesine dayanmaktadır. Ancak bu durum, bahsedildiği üzere farklı çelişkilerin ortaya çıkmasına sebep olmakta ve ceza gününün azametini berhava etmektedir.

3. Hesap Gününde Kullar Sadece Hakikati Söyler

Tekrar vurgulamak gerekirse ceza gününde konuşmak ancak Allah’ın (cc) iznine tabi olduğu gibi, konuşmasına izin verilen kullar da ancak gerçeği dile getirebileceklerdir. Zira ceza günü, hakikatin ortaya çıkacağı ve gerçeğin tezahür edeceği bir yerdir. Bu hususu dile getiren bir ayette Allah Teâlâ: “Ruh ve meleklerin saf saf olup durduğu o gün, Rahmân’ın izin verdiklerinden başkası konuşamayacak; konuşan da ancak doğruyu söyleyecektir.”³⁹ şeklinde buyurmakta ve ceza gününde yalan ve hilaf-ı hakikat söylemlere yer olmadığını beyan buyurmaktadır. Gizlenen ve saklanan gerçekler, inkâr edilen hakikatler ve söylenen bütün yalanlar o gün ortaya çıkacak ve gerçekler ayan-beyan tezahür edecektir. Bu hususu özlü olarak ifade eden bir ayette Allah Teâlâ hesap gününü: *يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ. فَمَا لَهُ مِنْ قُوَّةٍ وَلَا نَاصِرٍ* “Bütün sırların ortaya dökülüp de insanın ne bir gücü ne de yardımcısının bulunmayacağı gün”⁴⁰ şeklinde tanımlamaktadır. Bu ayet, hesap gününde sırların hala saklanabileceği, gizlenebileceği bir ortamın olmayacağını, aksine bütün sırların ortaya çıkacağı ve insanın o gün ne gücü, kuvveti

³⁷ el-Mü’minûn 40/108.

³⁸ et-Tahrîm 66/7.

³⁹ en-Nebe 78/38.

⁴⁰ et-Târık 86/9-10.

ne de kendisini savunacak bir yardımcısının olmayacağını ifade etmektedir. Kullar kaçışı olmayan bir sorgulamaya çaresizce sevk edileceklerdir.

Kur'ân'ın ceza gününe yönelik izahlarına baktığımızda, bunun gerçekleşmesi için Allah Teâlâ'nın birtakım tedbirleri hazır ettiğini görmekteyiz. Tanık ve şahitler, kayıtların tutulduğu amel defterleri, yapılanları dile getirip anlatan vücut azaları gibi birçok kanıtlar, karanlıkta kalan hiçbir sır ve yalanın ihmal edilmeden tamamen ortaya çıkması için ilahî buyruk üzere sorgulama esnasında hazır olacaklardır.

3.1 Şahitlerin Tanıklığı

Kur'ân, kulların hesaba çekileceği ceza gününde şahitlerin de hazır olacağını ve yapılanlara tanıklıklarının alınacağından bahsetmektedir: *فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلَاءِ شَهِيدًا. يَوْمَئِذٍ يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَعَصَوُوا الرَّسُولَ لَوْ تُسَوَّىٰ بِهِمُ الْأَرْضُ وَلَا يَكْتُمُونَ اللَّهَ حَدِيثًا* “Her bir ümmetten bir şahit getirdiğimiz ve seni de onlara şahit tuttuğumuz zaman halleri nice olacak! Küfür yoluna sapıp peygamberi dinlemeyenler o gün, Allah’tan hiçbir haberi gizleyemez hale düşerek yerin altında kaybolmayı temenni ederler.”⁴¹ *وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا وَوُضِعَ الْكِتَابُ وَجِيءَ بِالنَّبِيِّينَ وَالشُّهَدَاءِ وَقُضِيَ بَيْنَهُم بِالْحَقِّ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ* “Artık rabbinin nuruyla yer aydınlanır, hesap kitap ortaya konur, peygamberler ve şahitler getirilir, insanlar hakkında doğruluk ve adalet ölçüsüne göre hüküm verilir, onlara asla haksızlık edilmez.”⁴² *هَذَا* *وَرَأَى كُلُّ أُمَّةٍ جَائِيَةً كُلُّ أُمَّةٍ تُدْعَىٰ إِلَىٰ كِتَابِهَا الْيَوْمَ تُجْرَوْنَ مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ*. *هَذَا* *كِتَابُنَا يَنْطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ إِنَّا كُنَّا نَسْتَنسِخُ مَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ* “Bütün toplulukları diz çöküp boyun eğmiş olarak göreceksin. Her topluluk kendine ait defterin başına çağrılacak, o gün yaptıklarınızın karşılığını göreceksiniz. ‘Bu, size gerçeği söylemekte olan kitabımızdır, biz bütün yaptıklarınızı kaydetmekte idik.’ denilecek.”⁴³ Öte yandan Allah’ın (cc) bizzat kendisi her şeyde şahittir.⁴⁴

3.2 Dile Gelen Vücut Azalarının Tanıklığı

Şahitlerin tanıklığından farklı olarak kulların fiillerine kendi vücut azaları da tanıklık edecektir. Organlar, yapılan amelleri ayrıntısıyla ve hakikat üzere sayacak ve yapılanlara şahitlik edecektir. Bunu ifade eden bazı ayetlerde vücut azalarının tanıklığı şu şekilde betimlenmektedir: *“O gün onların ağızlarını mühürleriz; yapmış olduklarını elleri bize anlatır, ayakları da tanıklık eder.”*⁴⁵ *يَوْمَ تَشْهَدُ*

⁴¹ en-Nisâ 4/41-42.

⁴² ez-Zümer 39/69.

⁴³ el-Câsiye 45/28-29.

⁴⁴ en-Nisâ 4/33; Yûnus 10/46; el-Ahzâb 33/55; Sebe’ 34/47; Fussilet 41/53.

⁴⁵ Yâsîn 36/65.

عَلَيْهِمْ أَلْسِنَتُهُمْ وَأَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ “O ceza gününde dilleri, elleri ve ayakları, yapıp ettikleri hususlarda aleyhlerine tanıklık edecektir.”⁴⁶

Hesap günü mücrimlerin ne kaçabileceği bir yer ne de ardına sığınabileceği bir yalan vardır. Zira dünya hayatında yapılanlara şahitlerin şahitliği yanında bir de kendi azalarının tanıklığı söz konusudur. Hilaf-ı hakikat konuşmak mümkün değildir, gerçekleri gizlemek imkânsızdır. Kur’ân, kulların kendi azaları tarafından teşhir edilmesinden dolayı son derece şaşkın ve rahatsızlıklarını şöyle aktarır: حَتَّىٰ إِذَا مَا جَاؤُهَا شَهِدَ عَلَيْهِمْ سَمْعُهُمْ وَأَبْصَارُهُمْ وَجُلُودُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ. وَقَالُوا لِيَجْلُدِ اللَّهُمَّ لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَا قَالُوا أَنْطَقَنَا اللَّهُ الَّذِي أَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ وَهُوَ خَلَقَكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ. وَمَا كُنْتُمْ تَسْتَتِرُونَ أَنْ يَشْهَدَ عَلَيْكُمْ سَمْعُكُمْ وَلَا أَبْصَارُكُمْ وَلَا جُلُودُكُمْ وَلَكِنْ ظَنَنْتُمْ أَنَّ اللَّهَ لَا يَعْلَمُ كَثِيرًا مِمَّا تَعْمَلُونَ. وَذَلِكُمْ “O inkârcılar cehenneme vardıklarında, dünyada iken yapıp-etmiş oldukları her şeye, kulakları, gözleri ve derileri şahitlik edecektir. Bunun üzerine onlar, derilerine (ve günahlarını itiraf eden bütün organlarına): “Niçin bizim aleyhimize şahitlik ediverdiniz?” derler. Onlar da: “Her şeyin dile gelip zorunlu olarak şahitlik etmesini emreden Allah bize de bunları söyletmiştir. En başında sizi yaratan da O’dur; ve sadece O’na döndürülecektiniz.” şeklinde cevap verirler. Hatırlayın! Siz günah işlerken kulaklarınızın, gözlerinizin ve derilerinizin aleyhinizde tanıklık edeceğine umursamazlık göstermişsiniz. (Şimdi ise onlardan, yaptıklarınızı görmemiş gibi davranmasını bekliyorsunuz!) Üstelik bununla da yetinmemiş, Allah’ın, yaptığınız birçok şeyi bilemeyeceği gibi boş bir düşünceye kapılmıştınız. Bu vesveseler, Rabbiniz hakkında ürettiğiniz boş kuruntularınızdır. Sizi helake sürükleyen de budur. Bunun sonucunda siz her şeyinizi kaybetmiş oldunuz.”⁴⁷

Görüldüğü üzere hesap gününde gizli kalacak hiçbir şey yoktur. Her şey bütün berraklığıyla ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla zulme yer olmadığı gibi zulmün varlığı dahi söz konusu olmayacaktır. Kullar, kendi azaları da dahil olmak üzere şahitlerden ve amellerinin kayıtlarından gerçeği dinleyerek, görerek takdir edilen cezayı hak ettiklerini itiraf edeceklerdir.

3.3 Hakikati Keskin Gören Gözler

Kur’ân kulların hakikatlere perdesiz olarak gözlerin ne zaman keskinleşmeye başlayacağını şöyle izah eder: وَنُفِّخَ فِي الصُّورِ فَإِذَا هُمْ مِنَ الْأَجْدَاثِ إِلَىٰ رَبِّهِمْ يَنْسِلُونَ. قَالُوا يَا وَيْلَنَا مَنْ بَعَثَنَا مِنْ مَرْقَدِنَا. أَلْهَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ “Nihayet, (diriliş için) sura üfürülür. Bunun üzerine onlar kabirlerinden kalkıp doğruca Rablerinin huzuruna giderler. Birbirlerine ‘Eyvâh! Şu başımıza gelene bakın! Bizi dirilterek yattığımız yerden kim kaldırdı? Rahmetini esirgemeyen Allah’ın,

⁴⁶ Nûr 24/24.

⁴⁷ Fussilet 41/20-23.

gerçekleşeceğini söylediği, elçilerin de doğru olarak bize anlattığı şey bu imiş meğer!’ derler.”⁴⁸ Bu ayete göre kulların mezarlarından diriltilerek çıkarıldığında hak olan ahiret yurduna gözlerinin açılmasıyla artık hakikat de tecelli etmiş olacaktır. Artık gözler hakikate açılmış, gerçeklerle insanlar arasında perdeler kaldırılmıştır. Bilinçler dünyadaki gibi belli bir bahs, nazar ve istidlalden sonra hakikate ulaşması süreci sona ermiş, gerçeklerin ızdırârî/zorunlu olarak görüldüğü ve bedîhî olarak tecelli ettiği bir atmosfere girilmiştir.

Şahitlerin ve azaların tanıklıkları yanında kullar aynı zamanda dünya hayatına dair yapıp ettikleri hakkında bilgilendirileceklerdir. Bu bilgilendirme sonrasında kullar, artık neyi yaptıkları neyi de yapmayıp terk ettiklerini açıkça görecek ve bileceklerdir. Bu bilgilendirilme sonucu insanların hakikati şüpheye mahal kalmayacak şekilde açıkça bilmeleri durumu Kur’ân’ın “gözlerin keskin olması” ifadesiyle izah edilir: لَقَدْ كُنْتُمْ فِي غَفْلَةٍ مِنْ هَذَا فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَكَ فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ “Her nefis o gün, tercihini belirleyen dürtüleri ve yaptıklarına şahitliği ile birlikte (sorgusu için huzura) gelir. (O gün şöyle denilir): ‘Sen bu işin böyle olacağını hiç hesaba katmıyordun. Şimdi ise gözünden perdeyi kaldırdık, artık her şeyi ayan-beyan görmekteşin.’”⁴⁹ Zira Allah Teâlâ kullarını dünya hayatında icra ettikleri amelleri hakkında bütün ayrıntısıyla bilgilendirecektir: إِلَى رَبِّكَ يَوْمَئِذٍ الْمُسْتَقَرُّ. يُنَبِّئُ الْإِنْسَانَ يَوْمَئِذٍ بِمَا قَدَّمَ وَأَخَّرَ. بَلِ الْإِنْسَانُ إِلَى رَبِّكَ يَوْمَئِذٍ الْمُسْتَقَرُّ. “O gün varıp durulacak yer sadece rabbinin huzurudur. O gün insana yaptığı ve yapmadığı her şey hakkında bilgi verilecektir. Artık insan, kendisi ayan-beyan gören bir tanıktır.”⁵⁰ “Asla kuşku duymayınız ki Biz, kendilerine peygamber gönderilen kimseleri de gönderilen peygamberleri de mutlaka hesaba çekeceğiz! O zaman onlara tüm yaptıklarını itiraz edemeyecekleri bir bilgi ile anlatacağız; onlar da bizim kendilerinden hiçbir zaman uzak kalmadığımızı görecekler.”⁵¹

Öte yandan yeryüzü de insanlara üzerinde olup bitenleri anlatacak, yapılanlara şahitlik edecektir: إِذَا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزَالَهَا. وَأَخْرَجَتِ الْأَرْضُ أَثْقَالَهَا. وَقَالَ الْإِنْسَانُ مَا لَهَا. يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ أَخْبَارَهَا. بِأَنَّ رَبَّكَ إِذَا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزَالَهَا. وَأَخْرَجَتِ الْأَرْضُ أَثْقَالَهَا. وَقَالَ الْإِنْسَانُ مَا لَهَا. “Yer son bir çalkanısla dehşetli bir şekilde sarsıldığında, yeryüzü bütün (yüklerini) taşıdıklarını çıkarıp attığında, insan dehşetle ‘Ona da ne oluyor?’ diye bağırdığında, işte o gün, Rabbinin verdiği tabiatı gereği yer, bağrında sakladığı tüm haberleri ortaya dökecek.”⁵² “Gökyüzü yarılıp dağıldığında, yıldızlar, yörüngelerinden kayıp sağa sola savrulduğunda, denizler, yataklarından taşıp önüne geleni sürüklediğinde, kabirler alt-üst edilip içindikiler dışına

⁴⁸ Yâsîn 36/51-52.

⁴⁹ Kâf 50/21-22.

⁵⁰ el-Kiyâmet 75/12-14.

⁵¹ el-A’râf 7/6-7.

⁵² el-Zilzâl 99/1-5.

çıkarıldığında, artık her insan, yaptığı kötülükleri de yapmadığı iyilikleri de açıkça bilecektir.”⁵³ وَإِذَا الصُّحُفُ نُشِرَتْ؟ وَإِذَا السَّمَاءُ كُشِطَتْ. وَإِذَا الْجَحِيمُ سُعِّرَتْ. وَإِذَا الْجَنَّةُ أُزْلِفَتْ. عَلِمْتَ نَفْسٌ مَّا أَحْضَرْتُ “Herkesin (yapıp-ettiklerinin kayıtlı olduğu) dosyaları ortaya serilip (suçlu-suçsuz açığa çıktığında), (ufkumuzu sınırlayan) gök perdesi (bütün gerçekleri açığa çıkarmak üzere) sıyrıldığında, cehennem ateşi (insanın müşahedesine açılarak) azdırıldığında, cennet de yaklaştırılıp (tahayyül ötesine geçerek) gösterildiğinde, herkes ne yapıp-ettiğini (önünde hazır bularak) yakinen bilecektir.”⁵⁴

İnsanların ceza gününde hakikatlere karşı gözlerinin keskin olmasına vesile olan bir diğer şahit de amel defterleridir.

3.4 Yapılanları Eksiksiz Kaydeden Amel Defterleri

İnsanların dünya hayatında yaptığı her şey kayıt altına alınmaktadır. Öyle ki ceza gününde kullar küçük, büyük denilmeden her yapılanın kayıt altına alınmış olmasından dolayı şaşkınlık yaşayacaklardır: *وَوَضِعَ الْكِتَابَ فَتَرَى الْمُجْرِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا فِيهِ وَيَقُولُونَ يَا وَيْلَتَنَا مَا لَ هَذَا الْكِتَابِ لَا وَوَضِعَ الْكِتَابَ فَتَرَى الْمُجْرِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا فِيهِ وَيَقُولُونَ يَا وَيْلَتَنَا مَا لَ هَذَا الْكِتَابِ لَا وَوَضِعَ الْكِتَابَ فَتَرَى الْمُجْرِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا فِيهِ وَيَقُولُونَ يَا وَيْلَتَنَا مَا لَ هَذَا الْكِتَابِ لَا* “O gün herkesin yapıp-ettiği her şeyin kaydı gözü önüne konulur: Allah’a karşı suç işlemiş olanların, suçlarının açıklanacağından büyük bir korkuya kapıldıklarını görürsün. Suçları okununca da: ‘Eyvah mahvolduk! Bu nasıl kitapmış! Küçük büyük demeden yaptıklarımızın hepsini toplamış!’ derler. Böylece yapıp ettikleri her şeyi karşılarında bulmuşlardır. (Ey Muhammed!) Herkes iyi bilsin ki Rabbin hiç kimseye haksızlık etmez.”⁵⁵ *وَكُلُّ شَيْءٍ فَعَلُوهُ فِي الزُّبُرِ. وَكُلُّ صَغِيرٍ وَكَبِيرٍ مُسْتَنْطَرٌ*”⁵⁶ “Yaptıkları her şey defterlerde kayıtlıdır. Büyük-küçük hepsi satır satır yazılmıştır.”⁵⁶

Amel defterlerini gören kullar, bütün yapıp ettiklerine vakıf olduktan sonra artık kendi hesaplarına kendileri de kanaatler getirmişlerdir: *وَكَلَّ إِنْسَانٍ الرَّمْتَاهُ طَائِرُهُ فِي عُنُقِهِ وَنُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ* “Biz her insanın yapıp ettiklerini kendi boynuna yükleriz. Kıyamet gününde (bütün bunların yazılmış olduğunu) açıkça göreceği bir kitabı gözünün önüne koyarız. Sonra ona: ‘Haydi oku kitabından (yapıp ettiklerini)! Bugün sen, kendi hesabını kendin göreceksin! (Bunun için orada okuyacakların sana yeter!’ deriz.”⁵⁷ *وَتَرَى كُلَّ أُمَّةٍ جَائِعَةٍ كُلُّ أُمَّةٍ*”⁵⁷ “O gün, her topluluğun korkudan perişan bir halde diz çöküp kalmış olduklarını görürsün. Her ümmet yapıp-ettiklerinin kaydedildiği defterin başına çağrılır. Onlara: ‘Bugün, dünyada iken yaptıklarınızın karşılığını göreceksiniz.’ denilir.”⁵⁸

⁵³ el-İnfitâr 82/1-5.

⁵⁴ et-Tekvîr 81/10-14.

⁵⁵ el-Kehf 18/49.

⁵⁶ el-Kamer 54/52-53.

⁵⁷ el-İsrâ 17/13-14.

⁵⁸ el-Câsiye 45/28.

3.5 Mücrimlerin İtirafı

Hesap gününde şahitlerin, vücut azalarının, amel defterlerinin, meleklerin, nebilerin, yeryüzünün, Allah Teâlâ'nın bilgilendirmesi ve hakikati bütün berraklığıyla görebilen gözlerin şahitliğinden sonra kulların bütün bahane ve mazeretleri daha dile getirmeye gerek kalmadan güneş görmüş kar gibi eriyip kaybolacaktır. Geriye sadece yapılan suçların itirafı kalacaktır. O gün asla kenarda, köşede kalmış ve mücrimlerin suçlarını haklı gösterecek ve bu sebeple kendilerine takdir edilen cezanın adalet terazisinde iğreti duracağı, bir zulüm olarak görüleceği herhangi bir eksiklik söz konusu olmayacaktır. Adalet mutlak olarak tecelli edecek, tabir caizse, her sanık mahkemenin hakiminin/yargıcının verdiği hükmün hak ve adil olduğuna şahitlik edecek, haksızlığa uğradığı yönünde bir iddiası söz konusu olmayacaktır. Zira artık gerçek tahakkuk etmiş, işlenen kabahatler sır olmaktan çıkmış, mücrimler yapıp ettiklerini bir bir itiraf etmiştir: *“Derler ki: ‘Rabbimiz! Kötü yanımıza yenildik; biz bir sapkınlar topluluğu olduk.’”*⁵⁹ *مَا سَلَكَكُمْ فِي سَفَرٍ. قَالُوا لَمْ نَكُ مِنَ الْمُصَلِّينَ. وَلَمْ* *“O gün onlara şöyle sorulacak: ‘Sizi şu yakıcı ateşe sokan nedir?’ Onlar da şöyle derler: ‘Biz Rabbimize yönelenlerden olmadık, yoksulu doyurmazdık, boş işlerle uğraşa(rak kendilerini günaha kapıran)ların peşine takılırdık. Bu hesap gününü de yalanlardık. En sonunda bize hakikat açık-seçik kendini gösterdi.’”*⁶⁰ *يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ يَقُصُّونَ عَلَيْكُمْ آيَاتِي وَيُنذِرُونَكُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَذَا قَالُوا شَهِدْنَا عَلَى أَنْفُسِنَا “Ey cinler ve insanlar! Ayetlerimi size getirip anlatan, hesap vereceğiniz bu günün geleceğini defalarca bildiren içinizden resuller gelmedi mi?’ Onlar da: ‘Biz kendi aleyhimize (de olsa resullerin geldiğine) şahitlik ederiz.’ derler. Dünyada iken geçirdikleri hayatları onları aldatmıştır ve böylece (resullerin getirdiklerini) inkâr ettiklerini itiraf ederek kendi aleyhlerine tanıklık ederler.”*⁶¹ *قَالُوا رَبَّنَا آمَنَّا اِثْمَانًا وَاحْيَيْتَنَا اِثْمَانًا فَاعْتَرَفْنَا بِذُنُوبِنَا فَهَلْ إِلَى خُرُوجٍ* *“Ey rabbimiz!’ diyecekler, ‘Bizi iki defa öldürdün, iki defa dirilttin. Şimdi günahımızı itiraf etmiş bulunuyoruz, bir çıkış yolu yok mu?’”*⁶² *وَلَوْ تَرَى إِذْ وُقِفُوا عَلَى رَبِّهِمْ قَالَ أَلَيْسَ هَذَا بِالْحَقِّ قَالُوا بَلَى وَرَبَّنَا “Onları hesap vermek üzere Rablerinin huzuruna çıkarıldıklarındaki hallerini bir görsen! Allah onlara: ‘İnkâr ettiğiniz yeniden diriliş gerçek değil miymiş?!’ der. Onlar: ‘Evet, Rabbimiz! Öyle imiş!’ diye karşılık verirler. Allah onlara: ‘Öyle ise bundan önce ısrarla inkâr ettiğiniz için hak ettiğiniz bu azabı tadın!’ der.”*⁶³

⁵⁹ el-Mü'minûn 23/106.

⁶⁰ el-Müddessir 74/42-47.

⁶¹ el-En'âm 6/130.

⁶² el-Mü'min 40/11.

⁶³ el-En'âm 6/30.

kendilerini saptıranlarla yüzleştirileceklerinden bahsedilmektedir. Bu yüzleştirmede aldanan ve aldatanlar arasında bir polemğin yaşanacağı bildirilmektedir. Aldananlar, kendilerini saptıranlar için iki kat azabın verilmesini isteyeceklerdir. Kur’ân’ın bu polemikten farklı ayetlerde bahsedilmektedir. (Örneğin: ez-Zümer 39/31, 66-68) Bütün bu konuşmalar, Allah’ın (cc) kullarını sorgulaması esnasında cevabının/hesabının verilmesini istediği muahezenin bir gereğidir.

Dinleri konusunda atalarına ve din büyüklerine aldananların peşlerine düştükleri sahte tanrılar, kimseyi bunu yapmaya zorlamadıklarını, kimsenin üzerinde bir sultana/ yetkiye/ tahakküme sahip olmadıklarını dile getireceklerdir: *وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذِينَ أَشْرَكُوا مَكَانَكُمْ أَنْتُمْ وَشُرَكَائِكُمْ فَرَزَلْنَا بَيْنَهُمْ وَقَالَ شُرَكَائُهُمْ مَا كُنْتُمْ إِلَّا نَا تَعْبُدُونَ. فَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ إِنْ كُنَّا عَنْ عِبَادَتِكُمْ *(İman edip)* iyilik yapanlara en güzel karşılıklar hatta daha fazlası verilecektir. (Hesap günü) onların yüzlerinde ne bir utanç eseri ne de aşâğılık hissi gözükür! Onlar Cennetliklerdir, sonsuza kadar orada kalacaklardır. (İnanmayı) nice kötülük yapanlara gelince, (yaptıkları) bir kötülüğün karşılığı eksiksiz-fazlasız verilecektir. Onların yüzlerini aşâğılık hissi bürümüştür. Onları Allah’ın adaletinden kurtaracak hiçbir güç de yoktur! Onların yüzlerini sanki zifiri karanlık geceden kopmuş bir parça kaplamış gibidir. Onlar da cehennemliklerdir, sonsuza dek orada kalacaklardır. Sonra onların hepsini huzurumuzda toplayacağız ve Allah’a ortak koşanlara: ‘Siz, ortak koştuğunuzla beraber olduğunuz yerde bekleyin!’ diyeceğiz. Ardından onları birbirinden ayıracağız. Ortak koştuğuları putlar: ‘Siz bize tapmıyordunuz! Sizinle bizim aramızda şahit olarak Allah yeter. Doğrusu sizin bize taptuğunuzdan haberimiz bile yoktu.’ diyecekler. İşte o gün herkes daha önce (dünyada iken) yaptıklarını karşısında bulacak; yegâne gerçek sahipleri olan Allah’ın huzuruna getirilecektir. Pervasızca uydurdukları putları onları yüzüstü bırakıp terk edeceklerdir.’⁶⁷ قَالَ الَّذِينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ رَبَّنَا هَؤُلَاءِ الَّذِينَ أَغْوَيْنَا كَمَا غَوَيْنَا تَبَرَّأْنَا إِلَيْكَ مَا كَانُوا إِلَّا نَا تَعْبُدُونَ. وَقِيلَ ادْعُوا شُرَكَاءَكُمْ فَدَعَوْهُمْ فَلَمْ يَسْتَجِيبُوا لَهُمْ وَرَأَوُا الْعَذَابَ لَوْ أَنَّهُمْ كَانُوا يَهْتَدُونَ. وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ فَيَقُولُ مَاذَا أَجَبْتُمُ الْمُرْسَلِينَ. فَعَمِيَّتْ عَلَيْهِمُ الْآنْبَاءُ يَوْمَئِذٍ فَهُمْ لَا يَتَسَاءَلُونَ “Allah’ın azabına uğramaları kesinleşmiş olan (şeytanlaşmış inkârcı)lar: ‘Ey Rabbimiz! İşte saptırdıklarımız bunlardır! kendimiz saptığımız gibi onların da sapmalarına önayak olduk. Onların yaptıklarının sorumluluğunu biz üstlenmiyor, kendimizi bundan uzak görüyoruz. Aslında onlar bize değil kendi nefislerine tapıyorlardı.’ derler. O gün onlara: ‘Allah’a ortak koştuğlarınızı çağırın!’ denilir, onlar da çağırırlar. Fakat ortak koştuğuları putları kendilerine cevap veremezler. Artık onlar karşılarında sadece azabı göreceklerdir. Keşke daha önceden doğru yola girseler de bu azaba uğramasalardı. O gün Allah onlara hitap ederek: ‘Size gelen peygamberlere nasıl karşılık vermiştiniz?’ der. Buna cevap vermek için, ulaşabilecekleri hiçbir bilgi onlara fayda vermez.*

⁶⁷ Yûnus 10/26-30.

وَقَالُوا يَا وَيْلَنَا هَذَا يَوْمُ الدِّينِ. هَذَا يَوْمُ الْفَصْلِ⁶⁸; ”Birbirlerine sorarak bulabilecekleri bir cevap da yoktur.”⁶⁸ وَالدِّي كُنْتُمْ بِهِ تَكْدِبُونَ. أَحْشَرُوا الَّذِينَ ظَلَمُوا وَأَزْوَاجَهُمْ وَمَا كَانُوا يَعْبُدُونَ. مِنْ دُونِ اللَّهِ فَاهْدُوهُمْ إِلَى صِرَاطِ الْجَحِيمِ. وَقَفُوهُمْ إِنَّهُمْ مَسْئُولُونَ. مَا لَكُمْ لَا تَنَاصَرُونَ. بَلْ هُمْ الْيَوْمَ مُسْتَسْلِمُونَ. وَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ. قَالُوا إِنَّا كُنْتُمْ نَتَأْتُونَنا عَنِ الْيَمِينِ. قَالُوا بَلْ لَمْ تَكُونُوا مُؤْمِنِينَ. وَمَا كَانَ لَنَا عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ بَلْ كُنْتُمْ قَوْمًا طَاغِينَ. فَحَقَّ عَلَيْنَا قَوْلُ رَبِّنَا إِنَّا لَأَتُونَنَا مِنْ لَدَائِفِهِمْ. فَاعْوَيْنَاكُمْ إِنَّا كُنَّا غَاوِينَ. فَإِنَّهُمْ يَوْمَئِذٍ فِي الْعَذَابِ مُشْتَرِكُونَ. إِنَّا كَذَلِكَ نَفْعَلُ بِالْمُجْرِمِينَ

‘Eyyvah! Bugün hesap günü işte! (Demek ki bize söylenenler doğru imiş!)’ Onlara şöyle denilir: *‘Bugün, herkese hak ettiğinin verileceği gündür. Siz dünyada iken bunu yalanlayıp inkâr etmişsiniz.’* O zaman Allah meleklerle: *‘İnkâr karanlığında kalarak kendilerine yazık edenleri, onlara eşlik edenleri ve onların Allah’ı bırakıp taptıkları bütün putları toplayın. Hepsini alıp doğruca cehenneme giden yola kadar götürün! Orada onları durdurun! Çünkü onlar (dünyada iken) yaptıkları şeylerden sorguya çekileceklerdir.’* der. Melekler onlara: *‘Ne oldu size?! (Hani dünyada yardımlaşıyordunuz!?) Şimdi niçin birbirinize destek olmuyorsunuz!?’* derler. Hayır! (Birbirine destek olmak ne mümkün!) Onlar artık zillet içerisinde boyun bükmüşlerdir. Onlar bu çaresizlik içinde birbirlerini suçlamaya başlarlar ve: *“Siz bize hep iyi niyetli imiş gibi yaklaştınız ve bizi kandırdınız!”* derler. Suçlananlar ise: *‘Tam aksine! Siz kendiniz iman etmemişsiniz zaten! Bizim sizin üzerinizde bir yetkimiz ve baskımız yoktu. Siz kendiniz azgın bir toplum olmuştunuz!’* diye karşılık verirler. Sonra şöyle devam ederler: *‘Rabbimizin azabını hak ettik. Biz artık çaresiz bu cezayı çekeceğiz. Biz sizin de sapmanıza sebep olduk. Böylece hepimiz de sapkınlar haline geldik.’* Doğrusu onlar o gün hep birlikte aynı azaba uğrayacaklardır. Biz, günaha batmış suçlulara işte böyle yaparız.”⁶⁹

Şeytanın da yaptığı hataları itiraf edeceği bu süreçte,⁷⁰ mücrimler dünyada yaptıkları hatalardan dolayı pişman ve kendilerine karşı öfkeli dirler. Ancak Allah’ın (cc) öfkesi onlarınkinden daha şiddetlidir. Artık onlar hakkında adalet tecelli etmiştir: *إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يُنَادُونَ: لَمَقْتُ اللَّهُ أَكْبَرُ مِنْ مَقْتِكُمْ أَنْفُسَكُمْ إِذْ تُدْعَوْنَ إِلَى الْإِيمَانِ فَتَكْفُرُونَ. قَالُوا رَبَّنَا أَمَتَّنَا اثْنَتَيْنِ وَأَحْيَيْتَنَا اثْنَتَيْنِ فَاعْتَرَفْنَا بِذُنُوبِنَا* *“Elbette inkâr edenlere de şöyle seslenilir: ‘Siz imana davet edilip de bunu kabul etmeyerek küfürde ısrar etmeniz sebebiyle Allah’ın size olan öfkesi, şimdi (inkâr ettiklerinizle yüz yüze gelince uğradığınız hayal kırıklığı sebebiyle) kendinize olan kızgınlığınızdan daha büyüktür.’* İnkârcular, bu pişmanlık ve perişanlık içerisinde şöyle derler: *‘Ey Rabbimiz! Bizi iki defa öldürdün, iki defa da dirilttin! Yaptığımız bütün günahları itiraf ediyoruz! Düştüğümüz bu beladan bizi kurtaracak bir yol yok mu?’* Onlara içine düştükleri durumun sebebi şöyle anlatılır: *‘Yalnızca Allah’a kulluk etmeye çağrıldığınızda bunu reddederek O’nun birliğini inkâr ettiniz. O’na ortak koşduğunda da bu şirke*

⁶⁸ el-Kasas 28/63-66.

⁶⁹ es-Sâffât 37/20-34.

⁷⁰ İbrâhîm 14/21-22.

hemen siz de katılırdınız! Artık sizin hakkınızda verilecek hükmü, ulaşılamaz bir yüceliğe ve benzersiz bir büyüklüğe sahip olan Allah verecektir!”⁷¹

4. Hesap Gününde Yalan Söylenilebileceği Vehmi

Yukarıda geçen başlıklarda ele alındığı üzere, ahiret hayatı, dünya hayatında kurulu imtihan sahnesinden bütünüyle farklıdır. Dünya hayatında seçme iradesi verilen insanoğlunun hür iradesi, hesap gününde aynen devam etmez. Ceza günü Allah Teâlâ'nın mutlak iradesinin kulların iradeleri üzerinde bütünüyle tezahür ettiği bir yerdir. Orada konuşmak ancak Allah'ın iradesi ve iznine tabidir. Allah'ın (cc) izin verdiği veya konuşmasını emrettiği kullar konuşabilir ve konuşan da ancak hakikati dile getirebilir. Hesap günü yalan ve hilenin olmadığı, huzur-u ilâhîden kaçış için hiçbir çıkar yolun bulunmadığı, şahitler, melekler, kusursuz kayıtlar, gerçeği dile getiren vücut azaları gibi tanıkların duruşmada hazır olacağı ve adaletin mutlak olarak tecelli edeceği bir yerdir. Bu hususa işaret etmesi açısından yukarıda geçen ilgili ayeti kıyaslama yapabilmek için tekrar edecek olursak, Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: *“Ruh ve meleklerin saf saf olup durduğu o gün, Rahmân'ın izin verdiklerinden başkası konuşamayacak; konuşan da sadece doğruyu söyleyecektir.”⁷²* Benzer manaya işaret eden bir diğer ayette ise şöyle buyurmaktadır: *“Hakikati gizlemekte ısrar edenler ve Resule muhalif olanlar o gün, yerin altında kaybolmayı dileycekler. Zira onların Allah'tan gizleyebilecekleri hiçbir sözleri olmayacak.”* (en-Nisâ 4/42)

Kur'ân'ın farklı ayetlerinde bu esas destekleyen birçok anlatım bulunmakla birlikte, özellikle şu ayette bu anlatımlarla uyuşmadığı izlenimi veren ve ayetler arasında bir çelişki varmış vehmine sebep olan bir muhteva olduğu düşünülmüştür: *وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمِيعاً ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذِينَ أَشْرَكُوا آيِنَ شِرْكَائِكُمُ الَّذِينَ كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ. ثُمَّ لَمْ تَكُنْ فِتْنَتُهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا وَاللَّهِ رَبَّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ. أَنْظِرْ كَيْفَ كَذَبُوا عَلَيَّ أَنْفُسِهِمْ وَصَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ* *“Onların hepsini (hesap için) bir araya topladığımız o günde olacakları hatırlat! O zaman bu şirk koşanlara: ‘Kendinizce ilahlık yakıştırdığınız putlarınız hani neredeler?!’ deriz. Sonra onların fitneleri ‘Rabbimize yemin olsun, biz şirk koşanlardan değiliz!’ demelerinden başkası olmadı.”⁷³*

Görüldüğü üzere ayetin muhtevası diğer ayetlerden farklı olarak hesap günü Allah'a (cc) karşı kulların yalan söyleyebilecekleri yönünde bir mana veriyormuş gibi görünmektedir. Nitekim ileride aktarılacağı üzere birçok müfessir de ayetin bu yönde bir manaya sahip olduğu düşüncesine kapılmıştır. Ancak bunun diğer ayetlerle bir çelişki oluşturacağını fark eden kimi müfessirler, söz konusu işkâli gidermek için farklı izahlarda bulunmuşlardır. Ne var ki bu

⁷¹ el-Mü'min 40/10-12.

⁷² en-Nebe 78/38.

⁷³ el-En'âm 6/22-24.

izahlar, ayetler arasındaki mevhum işkâli gidermek için yeterli olmamış, aksine farklı açılardan Kur'ân'ın muhtevasını töhmet altında bırakmıştır. Bu durum, söz konusu ayetler arasında aslında ne anlatılmak istenildiğini, dolayısıyla ayetler arasında herhangi bir çelişkinin olmadığını ortaya koymayı ve bunun için de evveleminde Kur'ân'ın kendi muhtevasındaki bütünlüğe rücu etmeyi zorunlu kılmaktadır.

5. Çelişki Vehmi Uyandıran Ayetlerin İzahı

5.1 Tefsirlerde Çözüme Yönelik Açıklamalar ve Tahlîli

Tefsir literatüründe her müfessirin söz konusu vehme dair bir çözüm önerisinde bulunmadığını görmekteyiz. Mevhum işkâli gündemine hiç almayan tefsirlerden farklı olarak ilgili ayetler arasındaki çelişki vehmine dair açıklamada bulunan tefsirlere kronolojik bir zaviyeden baktığımızda, getirilen çözüm önerilerini bazı başlıklar altında tasnif etmek mümkündür.

5.1.1 Söylenilenlerin Mazeretten İbret olması

Ahirette ceza gününde Allah'ın (cc) mahkemesinde O'na karşı yalan söylemenin mümkün olabileceği tevehhümünü uyandıran ve bu anlamda diğer ayetlerle çelişki vehmine sebep olan “*Sonra onların fitneleri (فِتْنَتُهُمْ) ‘Rabbimiz! Allah’a andolsun ki biz ortak koşanlar olmadık!’ demekten başka bir şey olmadı.*”⁷⁴ ayetinin çözümüne yönelik getirilen izahlardan birisi, ayette geçen fitne kelimesinin “mazeret” anlamında olduğu şeklindedir. Buna göre Allah Teâlâ mücrimlere kendisine ortak koştukları sahte ilahları yardıma çağırma istediğinde, müşriklerin tek mazeretleri, kendilerinin hiçbir zaman Allah’a (cc) şirk koşmadıkları yalanına sığınmak olacaktır.⁷⁵

Söz konusu çözümün bazı ayetlerden referansla gündeme geldiğini düşünmek mümkündür. Zira bazı ayetlerde mücrimlerin mazeretlerinin o gün kar etmeyeceği ifade edilmektedir: “*Artık o gün zulmedenlerin mazeretleri fayda sağlamayacak, onlardan Allah'ı hoşnut etmeye çalışmaları da istenmeyecektir.*”⁷⁶ Fitne kelimesini “mazeret” olarak izah eden kimi müfessiri bu yönde izaha sevk eden durum, bu ayetlerde geçen mazeretin, konu edindiğimiz “*Rabbimiz! Allah’a andolsun ki biz ortak koşanlar olmadık!*”⁷⁷ ifadesi olabileceğine dair taşıdıkları kanaattir.⁷⁸

⁷⁴ el-En'âm 6/23.

⁷⁵ Mukâtil b. Suleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Suleymân*, thk. Abdullah Mahmud Şahhâte (Beyrut: Dâru ihyâ'i't-turâs, 1423), 1/555; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 20/347.

⁷⁶ er-Rûm 30/57. Ayrıca bk. el-Mü'min 40/52.

⁷⁷ el-En'âm 6/23.

⁷⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 9/191; Mâtüidî, *Te'vilâtu Ehli's-Sunne*, 4/45.

Ancak ayetin bu yöndeki tevili söz konusu çelişki vehmini izale etmekten uzaktır. Zira ayette geçen “fitne” kelimesinin “mazeret” olarak yorumlanması, söylenen mazereti yalan olmaktan çıkarmamaktadır. Mazeret olarak izah edilen “fitne” kelimesinin karşılık geldiği “şirk koşma” ithamının inkârı, başlı başına bir yalandır. Kaldı ki ayetin devamında “(‘Ey Muhammed! Görüyor musun?) Kendi aleyhlerinde nasıl yalan söylediler ve (tanrı diye) uydurdukları şeyler kendilerini nasıl bırakıp gitti!’”⁷⁹ buyurulmakta ve “şirk koşma” eyleminin inkarının bir yalan olduğu beyan buyurulmaktadır. Dolayısıyla söz konusu durumun “mazeret” olarak yorumlanması, söylenileni “yalan” olmaktan çıkarmamakta, sorunu çözmemektedir.

Öte yandan ayetlerde geçen ve “mazeretlerin fayda vermeyeceği gün” ifadesi, yalan beyanatları içeren mazeretlerin söylenileceğini ifade etme konusunda sarih değildir. Aksine mazeretlerin ileri sürülemeyeceği, “Allah’ı hoşnut etmeye çalışmaları da istenmeyecektir.”⁸⁰ ifadesiyle şerh edilmekte ve böyle bir olayın gerçekleşmeyeceği izah edilmektedir. Nitekim bu duruma açıkça işaret eden *وَلَا يُؤْذَنُ لَهُمْ فَيَعْتَدِرُونَ* “Bu öyle bir gündür ki artık konuşamazlar. Kendilerine izin de verilmez ki mazeret bildirsinler.”⁸¹ ayeti ve daha önceki satırlarda benzeri verilen ayetler, böyle bir sürecin yaşanmayacağını göstermesi açısından sarihtir. Said b. Cübeyr, Katade ve İbn Ebû Necîh’in “özür beyan edip yemin ettikleri” şeklindeki izahları da benzer bir yorum tarzı olup isabetli değildir.⁸² Görüldüğü üzere ilgili ayetin “mazeret sunumu” üzerinden izahı, söz konusu çelişki vehmini ortadan kaldırmamakta, aksine yeni çelişkilere sebep olmaktadır.

Bu kategoride işaret edebileceğimiz bir çözümleme şekli de şirk koşmadıklarına dair yemin edenlerin, aslında gerçeği dile getirdiklerine ve söylediklerinin gerçekte yalan olmadığına dair yapılan yorumlardır. Bu yorum sahiplerine göre şirk koşmadıklarına yemin edenler, bu yemini kendi bilgileri açısından dile getirmiştir. Atalarının yoluna uymakla müstakim yolda olduklarını zanneden müşriklerin, dünya hayatında yapıp ettiklerinin aslında şirk olduğuna dair bir bilgilerinin olmadığını, söz konusu cürmü, kendilerini Allah’a (cc) daha çok yaklaştıracığı ümidiyle irtikap ettiklerini düşünmüşlerdir. Dolayısıyla yaptıkları yeminde aslında onlar kendi bilgileri açısından gerçeği dile getirmişler, kendi zanlarına göre Allah Teâlâ’ya şirk koşmamışlardır.⁸³

Yukarıda izah edildiği üzere kulların ahiret hayatında gözlerindeki perdelerin kalktığı, hakikatin ayan-beyan ortaya çıktığı, kulların yapıp ettikleri ve ihtilafa düştükleri şeylerin hakikatiyle yüz yüze geldiği bir zaman dilimi olarak betimlenen hesap gününe dair ayetler

⁷⁹ el-En’âm 6/24.

⁸⁰ er-Rûm 30/57.

⁸¹ el-Mürselât 77/35-36.

⁸² Kurtubî, *el-Câmi’u li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 6/403.

⁸³ Fahrüddîn Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb* (Beyrut: Dâru ihyâi’l-Kutubi’l-‘Arabiyye, 1420), 10/85.

göz önüne alındığında, bu yorumun isabetli olmadığı anlaşılmaktadır. Kaldı ki hiçbir mazeretin fayda vermeyeceği bir gün olarak tanımlanan ceza gününde mazeretler de dinlenilmeyecektir. Dolayısıyla “Bilmiyordum!” şeklinde bir mazeret ne geçerli görülecek ne de böyle bir mazeretin huzur-u ilâhîde sunulmasına izin verilecektir. O gün mücrimler, hiçbir yerden yardım ve yardımcı göremeyeceklerdir. Elbette ki “mazeret” de bu “yardım ve yardımcı” kategorisinde değerlendirilmesi gerektiği, yukarıda verilen ayetlerden anlaşılmaktadır.

5.1.2 Farklı Zaman ve Mekanlara Ait Anlatımlar Olması

İlgili ayetlerdeki çelişki vehminin çözümüne yönelik yapılan izahlardan birisi de mücrimlerin şirk koşmadıklarına dair yaptıkları yeminli konuşmanın farklı zaman ve yerlerde gerçekleşmiş olmasıdır.⁸⁴ Örneğin Taberî her ne kadar mücrimlerin şirk koşmadıklarına dair yaptıkları yeminin, hesap gününde Allah Teâlâ'ya hiçbir söz ve sırrın gizli kalmayacağını ifade eden ayetlerle bir çelişki içerisinde olduğu zannedilse de aslında durumun zannedildiği gibi olmadığını, zira bu ayetler arasında herhangi bir tenakuzun olmadığını ifade eder. Zira ahiretin uzun bir süreç olduğu ve kimi zaman ve yerde yalan söylemenin mümkün olabileceği, kimi yerde ise bunun mümkün olmayacağı söyler. Buna göre Allah'a (cc) şirk koşan günahkarların vücut azalarının yapılanlara şahitlik etmeye başlamasından önce mücrimlerin yalan söyleyebileceği, ancak vücut azalarının yapılanlara şahitlik etmeye başlamasıyla yalan söyleyemeyeceklerdir.⁸⁵ Taberî'nin ilgili ayetlere getirdiği bu yorum biçimi, kendisinden sonra bazı müfessirler tarafından da kabul edilmiş ve benzer izahlarla ayetlerin arası telif edilmeye çalışılmıştır.⁸⁶

Öyle görünüyor ki ilgili ayetlerde geçen çelişki vehminin çözümüne yönelik bir çıkış yolu bulunamamasından kaynaklanan bir çözüm yolu olarak ceza gününün oldukça uzun bir süreyi kapsıyor olması nedeniyle sürecin bir kısmında yalan söylemenin mümkün, ancak bir kısmında bunun mümkün olamayacağı izahıyla bir çıkış yolu aranmış olsa gerektir. Oysa bu izah Kur'ân bütünlüğünde kabul edilmesi mümkün görünmemektedir. Zira Allah Teâlâ Kur'ân'da oldukça sık tekrarladığı üzere⁸⁷ üzere hesabı son derece hızlıdır. Bu sürecin, içerisinde yalanların da söylenilebileceği bir süreci içerdiğini düşünmek, ilgili ayetlerle

⁸⁴ Hasan Kılıç, “Kur'ân'a Göre Âhiretteki Sorgunun Mahiyeti”, *Harran Theology Journal* 51 (2024), 253-256.

⁸⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 6/403.

⁸⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 10/85; Ebu'l-Kâsim Muhammed b. Ahmet İbn Cüzey, *et-Teshîl li-'ulûmi't-Tenzîl*, thk. Abdullâh Hâlidî (Beyrut: Dâru'l-Erkâm b. Ebi'l-Erkâm, 1416), 1/192, 257; Hâzin, *Lubâbu't-Te'vîl*, 1/378, 2/107, 158; Kurtubî, *el-Câmi'u li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 5/ 199; Ebû İshâk Ahmed Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Komisyon (Cidde: Dâru't-Tefsîr, 2015), 3/311; Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basîd*, thk. Muhammed b. Mansûr el-Fâyiz (Riyâd: Câmi'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1430), 8/57.

⁸⁷ el-Bakara 2/202; Âl-i İmrân 3/19, 199; el-Mâide 5/4; er-Ra'd 13/41; İbrâhîm 14/51; Nûr 24/39; el-Mü'min 40/17.

bağdaşmamaktadır. Bu yönde bir çözüm izahı, hesap gününde yalan söylenilebileceği vehmini izale etmediği gibi farklı çelişkilere de sebep olmaktadır.

Bu çerçevede yapılan yeminin de zamanlaması hakkında görüşler ileri sürülmüştür. Buna göre yemin; (i) Mücrimlerin cennete ancak Müslüman olanların girebildiğini gördüklerinde “Gelin! Şirk koştuğumuzu inkâr edelim de Müslümanlardan olduğumuza dair yemin edelim.” demişler. Dolayısıyla yeminlerini cehennemi gördüklerinde cennete girebilmek için çare aradıklarında söylemişlerdir. (ii) Mücrimler ateşe girdiklerinde tevhit ehlinin oradan çıkarıldığını görmüş ve oradan çıkış yolunun ancak tevhit ehli olmaktan geçtiğini anlamışlardır. Bunun üzerine şirk koşanlardan olmadıklarına yemin eder ve özürlerini beyan edenler. Yemin bu esnada yapılmıştır. (iii) Kendilerine Allah’a (cc) ortak kıldıkları şeriklerin nerede olduğu sorulduğu zaman onlardan teberrî etmiş ve yeminle ilgileri olmadıklarını belirtmişlerdir. Yemini de soru sorulduğu zaman söylemişlerdir.⁸⁸

Yapılan yeminin farklı zamanlarda gerçekleşmiş olduğuna dair ileri sürülen bu görüşler de yine yukarıda izah edildiği üzere, hesap gününün oldukça uzun bir zamana yayılacağı düşüncesine dayanmaktadır. Ancak yeminin zamanlamasına dair bu yaklaşımlar da sonuçta hesap gününde yalan söylenebileceği algısını bertaraf etmemekte, çelişki vehmini ortadan kaldırmamaktadır.

5.1.3 Konuşanların Kimliğinin Farklı Olması

İlgili ayetlerdeki çelişki vehmini çözmeye yönelik açıklamalardan birisi de şirk koşmadığına dair yemin edenlerin kimliği ile ilgilidir. Buna göre hesap günü yalan söyleyerek şirk koşmadıklarını söyleyecek olanlar: (i) Müşriklerdir. Onlar Allah Teâlâ’ya şirk koşuyor ve aynı zamanda yeniden dirilişi ve Hz. Muhammed’in risaletini inkâr ediyorlardı. Hesap gününde ateşi gördüklerinde ise şirk koşmalarını inkâr etmişlerdir.⁸⁹ (ii) Münafıklardır. Zira onlar dünya hayatında yalan söyleyerek işlerini yürütüyor ve bu yalanlarla insanları aldatıyorlardı. Dünya hayatında revaç gören bu yalanlarının ahirette de revaç göreceğini, işlerine yaracağını ve kurtuluşlarına vesile olacağını düşünüyorlardı. Ancak ayette bu münafıklar müşrikler olarak tesmiye edilmiştir. Zira onlar he ne kadar münafık olsalar da gizliden şirk de koşmaktaydılar. Ancak ahirette şirk koştuklarını inkâr ettiler.⁹⁰ Benzer şekilde ayette muhatabın kimler olabileceğine dair el-En’âm Sûresi 28. ayet bağlamında Mekke’nin kafirleri veya Ehl-i Kitab’ın da olabileceği zayıf bir ihtimal olarak dile getirilmiştir.⁹¹

Müşkilü’l-Kur’ân bağlamında ayetler arasında günde getirilen çelişki iddialarının çözümünde her ne kadar ayetlerin muhatabının tespiti sorunların çözümünde esaslı bir

⁸⁸ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 10/85; Cemaluddîn Ebu’l-Ferec İbnü’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr fi ‘ilmi’t-tefsîr*, thk. Abdurrezzâk Mehdî (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-‘Arabî, 1422), 2/17.

⁸⁹ Mâturidî, *Te’vilâtu Ehli’s-Sunne*, 4/44.

⁹⁰ Mâturidî, *Te’vilâtu Ehli’s-Sunne*, 4/44; Kurtubî, *el-Câmi’u li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 6/402.

⁹¹ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhîd*, 4/477.

yöntem olmakla birlikte, el-En'âm Sûresi 23. ayet bağlamında hesap gününde yalan söyleyenin kimliği ortadaki mevhum sorunu çözmemektedir. Burada bir algı var ve bu algıya göre ahirette birtakım insanlar dünya hayatında olduğu gibi o günde de yalan söyleyemeye devam edeceklerdir. Bu yalanı söyleyenlerin kimler olacağı, bu bağlamda önem arz etmemektedir. Sonuçta ceza gününde dahi yalan söylemek mümkün olup bu yalanı falan veya filan zümrenin söylemiş olması, sadedinde olduğumuz ayetler arasındaki çelişki vehmini ortadan kaldırmamaktadır. Dolayısıyla söz konusu işkâli ayetin muhatabı açısından gidermek mümkün görünmemektedir.

5.1.4 Takdim Tehir Olması

Endülüs'ün meşhur müfessirlerinden Ebû Hayyân'ın (ö. 745/1344) da tefsirinde aktardığı üzere⁹² aynı mektebin bir diğer meşhur müfessiri İbn Atiyye'nin (ö. 541/1147) incelemekte olduğumuz el-En'âm Sûresi'nin 23. ayetin tefsirine yönelik bir yaklaşımı bulunmaktadır. Bu yaklaşıma göre ilgili ayette takdim-tehir bulunmaktadır. Bu yaklaşımın temeli İkrime ve Selâm b. Miskîn'in ayete yönelik naklettikleri kıraate dayanmaktadır. Bu kıraate göre *وَاللّٰهُ رَبُّنَا* ifadesinde her iki kelime de ref ile okunmuştur. Bu okuyuşun takdiri, ayetin takdim-tehir esasına dayanmaktadır. Dolayısıyla ayet bu takdire göre şöyle okunmalıdır: *مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ وَاللّٰهُ رَبُّنَا* Yani “Biz müşrik değildik, Allah bizim rabbimizdir.”⁹³

Oldukça dikkat çekici olan bu yorum, Ebû Hayyân'ın da dikkatini çekmiş olmalı ki İbn Atiyye'den nakletme gereği duymuştur. Ne var ki bu takdim-tehir yöntemi de ilgili ayetler arasında var olduğu zannedilen çelişki vehmini ortadan kaldırmamaktadır. Zira ilgili kıraate ve takdim-tehire göre ayetin aldığı yeni cümle yapısı ile önceki halinde Allah'a (cc) yapılan yemin arasında işkâl çözümü için bir fark bulunmamakta, mevhum çelişki vehmi olduğu gibi devam etmektedir.

5.1.5 Kendi Zanlarınca Şirke Düşmedikleri İnancı

Bu görüşü aktaran müfessirlerden Râzî (ö. 606/1210) söz konusu yaklaşımı şöyle özetlemektedir: Ahiret hayatında yalan söylemek mümkün değildir. Bunun mümkün olması demek, ceza gününün dünya hayatında olduğu gibi teklif yurdu olduğunu kabul etmek anlamına geliyor; zira hesap gününde söylenilecek yalan ve batıl yeminlerin mutlaka bir karşılığının, bir müeyyidesinin olması gerekecektir. Ancak hesap gününde yapılanların karşılığının verileceği bir başka ceza günü olmayacaktır. Bu durumda müşriklerin “Rabbimiz, yemin olsun biz şirk koşanlardan değildik!” derken, sözlerinin yalan olmaması iktiza eder. Dolayısıyla onlar aslında gerçeği söylemektedirler. Bu gerçek şudur: Onlar, dünya hayatında yapılan uyarılara karşılık, kendilerinin şirk içerisinde olduklarını kabul etmemiş, inançlarında şirkten yana bir sorun olmadığını savunmuşlardır. Yani onlar kendi zanlarına göre yaptıkları

⁹² Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîd*, 4/466.

⁹³ İbn Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, 2/278.

fiilin şirk olduğunu bilmiyor, atalarının yoluna uymakla onlar İbrahim'in (as) dini üzere olduklarını, büyüklerini de bu şekilde yapıyor olarak bulduklarını, kendilerinin de bu yolu takip etmekten başka bir şey yapmadıklarını, dolayısıyla yapıp-ettiklerinin şirkle bir ilgisi olmadığını düşünüyorlardı. Dolayısıyla ahirette de yeminle şirk koşmadıklarına yemin ederken, bu zanları üzere konuşmaktadırlar. Bu açıdan bakıldığında söylediklerinde ve yeminlerinde aslında kendi inançları açılarından doğruyu dile getirmektedirler. Burada şöyle bir soru sorulabilir: Madem sözlerinde gerçeği dile getirmektedirler ve yalan söylememektedirler, o halde neden Allah Teâlâ “Görüyor musun, nasıl da kendilerine yalan söylüyorlar!” şeklinde buyurmuştur? Râzî bu sorunun cevabını şu şekilde verir: Allah Teâlâ onları yeminle şirk koşmadıkları sözünde yalanlamamaktadır, aksine dünya hayatında kendilerinin hakikat üzere oldukları iddialarında ve yapıp ettiklerinin şirkle bir alakasının olmadığına dair ısrarlarında onları yalanlamaktadır.⁹⁴

Benzer bir yaklaşımı sergileyen Reşid Rıza (ö. 1354/1935), şirk koşmadıklarına dair yaptıkları yeminin, dünya hayatında Allah Teâlâ'ya aracısız dua etmekle saygısızlık yapacakları ve bu sebeple O'na ulaşmak için aracı, vesile ve şefaathane edindiklerini, maksatlarının O'ndan başkasına değil, Allah'a ulaşmak olduğunu, dolayısıyla şirk koşmadıklarına dair yemin ettikleri belirtmektedir.⁹⁵

5.2 Ayetlerdeki Çelişki Vehminin Çözümü

Çelişki vehmine sebep olan iki ayeti bir arada görmek gerekirse bunlar şunlardır: *يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلَائِكَةُ صَفًّا لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ وَقَالَ صَوَابًا* “Ruh ve meleklerin saf saf olup durduğu o gün, Rahmân'ın izin verdiklerinden başkası konuşamayacak; konuşan da sadece doğruyu söyleyecektir.”⁹⁶ Bu ayetin içeriği ile çelişkili olduğu iddia edilen diğer ayette ise şöyle buyurulmaktadır: *وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمِيعًا ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذِينَ أَشْرَكُوا آيِنَ شُرَكَائِكُمْ الَّذِينَ كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ. ثُمَّ لَمْ يَكُنْ فِتْنَتُهُمْ* “Onların hepsini (hesap için) bir araya topladığımız o günde olacakları hatırlat! O zaman bu şirk koşanlara: ‘Kendinizce ilahlık yakıştırdığınız putlarınız hani neredeler?!’ deriz. Sonra onların fitneleri ‘Rabbimize yemin olsun, biz şirk koşanlardan değiliz!’ demelerinden başkası olmadı.”⁹⁷

Kanaatimizce söz konusu çelişki vehminin ayetlerin muhatabı, siyaki ve Kur’ân bütünlüğü denkleminde çözülmesi mümkündür.

⁹⁴ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 12/503; Necmuddîn Ömer b. Muhammed Neseffî, *et-Teyssîr fi't-tefsîr*, thk. Mâhir Edîb Habûş (İstanbul: Dâru'l-Lubâb li'd-Dirâse ve Tahkîku't-Turâs, 2019), 5/ 33, 6/40.

⁹⁵ Rıza Reşid, *Tefsîru'l-Menâr* (Kahire: el-Hey'etu'l-Misriyyeti'l-Âmmeti, 1990), 7/288-289.

⁹⁶ en-Nebe 78/38.

⁹⁷ el-En'âm 6/22-24.

5.2.1 Ayetin Muhatapları

Müfessirlerin geneli el-En'âm Sûresi 23. ayetinde bahsedilen ve şirk koşmadıklarına dair kuvvetli yeminde bulunanların *müşrikler* olduğu görüşündedir. Zayıf bir ihtimal olarak ayetin muhataplarının *münafıklar* olabileceğini belirtenler olmuşsa da müfessirlerin genel kanaati muhatapların *müşrikler* olduğu yönünde yoğunluk kazanmaktadır. Bu görüşün gerekçesini İbn Kesir'in (ö. 774/1373) oldukça isabetli bir şekilde izah ettiğini görmekteyiz. Ona göre İbn Abbas'tan (ö. 68/687-688) nakledilen ve ayetin muhataplarının münafıklar olduğu söylemi gerçeği yansıtmamaktadır. Mekke dönemi, henüz münafıklar zümresinin teşekkül ettiği bir zaman dilimi değildir. Zira Mekke, imanın bedelinin oldukça ağır ödendiği bir dönem olması hasebiyle Müslüman olmanın ateşten gömlek olduğu zaman dilimidir. Bu dönemde münafıklar zümresi henüz teşekkül etmiş değildir. Münafıklar taifesi, daha sonra, Medine döneminde teşekkül edecektir. Bu sebeple el-En'âm Sûresi 23. ayetin muhatabı müşrikler olup muhatabının münafıklar olduğu ayet el-Mücadele Sûresi 18. ayettir.⁹⁸ İbn Kesir'in bu izahı, son derece isabetli bir açıklama olup ayetlerin üzerindeki çelişki töhmetini bertaraf edecek bir mahiyettedir.

el-En'âm Sûresi 23. ayetinin muhatabının *müşrikler* olduğu söylemi isabetli görünmektedir. Nitekim Allah'a (cc) şirk koştukları ortaklarının nerede olduğu kendilerine sorulan kimselerin ayette "müşrikler" olduğu açıkça belirtilmekte, ayetin hemen devamında ise yeminle *şirk koşmadıklarına* yemin etmeleri, bahsi geçen zümrenin *müşrikler* olduğunu göstermektedir. Surenin Mekki olması da bu hususu destekleyen bir diğer göstergedir. Şu hâlde ayetin muhatabının müşrikler olduğu netlik kazanmaktadır. Bizim de kanaatimiz bu yöndedir. Muhatabın münafıklar değil de müşrikler olmasının ifade ettiği anlama ileride temas edileceği için burada üzerinde durulmayacaktır.

5.2.2 Siyak-Sibâk Bağlamı

Ayetin öncesine bakıldığında Allah Teâlâ'nın kendi dînunda (من دونه) bir takım sahte ilahlar üreten müşriklere göklerin ve yerin hükümranlığının kendi elinde olduğu, Allah'ın (cc) kulları üzerinde yegane otorite sahibi olduğu, günaha batan nice nesilleri helak edenin kendisi olduğu, gecenin karanlığında ve gündüzün aydınlığında sükun bulan her şeyin kendisine ait olduğu, yediren ve içerenin kendisi olduğu, kime bir zarar takdir etti ise onu engelleyebilecek veya kime bir hayır dilemişse ona engel olabilecek bir kimsenin varlık aleminde bulunmadığı, Allah Teâlâ ile birlikte bir başka ilahın evrende varlığına şahitlik edenlerin yanıldığı, böyle bir iftirayı Allah'a nispet etmek veya O'nun ayetlerini yalanlamanın son derece büyük bir zulüm olacağı, hesap gününde sahte ilah iddiasında bulunanlara bu ortaklarının nerede olduğu sorulduğunda, bütün iddialarının karşılıksız kalacağı, ümit bağladıkları şefaatçilerinden hiçbir ses duymayacakları anlatılmaktadır. Kendilerini bekleyen azabın

⁹⁸ Ebu'l-Fidâ İsmail İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* (Riyâd: Dâru Tayyibe, 1999), 3/246.

kaçınılmaz olarak başlarına geleceğinden bahsedilmekte ve söz ahiret ortamından tekrar dünya hayatında yaptıkları ve ahiretteki sonlarını hazırlayan çirkin davranışlarına intikal etmektedir: *وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ وَجَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ وَفِي آذَانِهِمْ وَقْرًا وَإِنْ يَرَوْا كَلِمًا إِلَهِيَةً لَا يُؤْمِنُوا بِهَا* وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ وَجَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ وَفِي آذَانِهِمْ وَقْرًا وَإِنْ يَرَوْا كَلِمًا إِلَهِيَةً لَا يُؤْمِنُوا بِهَا *“Ey Muhammed! Onlardan bazıları gelip seni dinler görünürler. Oysa onların (içlerinde gizledikleri inkâr sebebiyle) kalplerine Kur’an’ı anlamalarına engel kat kat perdeler gerdik; kulaklarına da (hakikati duymalarını engelleyen) bir sağırlık verdik. Bütün mucizeler gözlerinin önüne serilse dahi yine inkarlarından geri durmazlar. Bununla da kalmayıp sana geldiklerinde hep tartışmaya girerler. Öyle ki bu inkârcılar: ‘Senin bu okudukların eskilerden anlatılagelen masallardan ibarettir!’ derler.”*⁹⁹

Surede konumuz olan 23. ayet öncesinde de sonrasında da söylem dünya-ahiret arasında sürekli intikallerle mücrimlerin mevcut halleri ve akıbetleri karşılaştırılmaktadır. Tasvirler dünya hayatında yapılanlardan bahsederken, birden bunların ahirette verilecek azap türünden karşılıklarının anlatıldığı sahneye geçmekte, daha sonra hızlı bir şekilde bu yapılanların hangi sebeple başlarına geleceğinin izahı için dünya hayatına intikal edilmekte, oradaki mevcut cürümlerinden bahsedilmektedir. Ayetlerin anlaşılmasında bu intikallerin gözden kaçırılmaması önem arz etmektedir.¹⁰⁰ Sadedinde bulunduğumuz çelişki vehmi de bu intikallerin ıskalanmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla sûrede, özellikle ilgili ayette dünya ve ahiret sahneleri iç içe bir anlatımla sunulmuştur. Bu iç içeliğe kimi zaman *قَبْلَ* edatlarıyla işaret edilerek göndermede de bulunmaktadır: *“Hayır! بَلْ بَدَا لَهُمْ مَا كَانُوا يُخْفُونَ مِنْ قَبْلُ”* *“Daha önce gizlemekte oldukları şeyler (şimdi hesap gününde) apaçık önlerine çıktı.”*¹⁰¹ Bu ayet, aynı zamanda sûrenin 23. ayetinin tefsiri mahiyetindedir. Yani hesap gününde başlarına gelenler, dünya hayatında yaptıklarının neticesidir.

Mücrimlerin şirk koşmadıklarına dair yaptıkları yemini içeren el-En’âm 23. ayetin, ahirette yalan söylemenin mümkün oluşuna dair bir delil olarak görülmesi, sûrenin siyakiyla bağdaşmamaktadır. Zira bu ayetin devamında hesap gününe tekrar tekrar dönüldüğü 27 ve 30. ayetlerde mücrimlerin itirafları dile getirilmekte ve söylemlerinin hakikatin itirafından başka bir şey olmayacağı beyan edilmektedir: *وَلَوْ تَرَى إِذْ وَقَفُوا عَلَى النَّارِ فَقَالُوا يَا لَيْتَنَا نُرَدُّ وَلَا نُكَذِّبُ بآيَاتِ رَبِّنَا وَنَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ* *“Onların ateşin karşısında durdurulup ‘Ah, keşke dünyaya geri gönderilsek de bir daha rabbimizin âyetlerini yalan saymayıp inananlardan olsak!’ dediklerini bir görsen!”*¹⁰² *وَلَوْ تَرَى إِذْ وَقَفُوا عَلَى رَبِّهِمْ قَالَ أَلَيْسَ هَذَا بِالْحَقِّ قَالُوا بَلَى وَرَبِّنَا قَالَ فَذُقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنتُمْ تَكْفُرُونَ* *“Onları hesap vermek üzere Rablerinin huzuruna çıkarıldıklarında hallerini bir görsen! Allah onlara: ‘İnkâr ettiğiniz*

⁹⁹ el-En’âm 6/25.

¹⁰⁰ Kur’an’ın anlaşılmasında Kur’an metninin Arabilik özelliğinin dikkate alınması hakkında bk. Alparslan Hanzade, *Kur’ânî Teşrî’nin Genel Özellikleri* (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2023), 76-77.

¹⁰¹ el-En’âm 6/28.

¹⁰² el-En’âm 6/27.

yeniden diriliş gerçek değil miymiş?!” der. Onlar: ‘Evet, Rabbimiz! Öyle imiş!’ diye karşılık verirler. Allah onlara: ‘Öyle ise bundan önce ısrarla inkâr ettiğiniz için hak ettiğiniz bu azabı tadın!’ der.”¹⁰³ Görüldüğü üzere ayetlerde geçen mücrimlerin söylemleri, hakikate aykırı bir içerikte değildir. Kaldı ki Allah Teâlâ mücrimlerin böyle bir yola tevessül edecek hallerinin de olmayacağını beyan buyurmaktadır: *إِسْتَجِيبُوا لِرَبِّكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَّ يَوْمٌ لَا مَرَدَّ لَهُ مِنَ اللَّهِ مَا لَكُمْ مِنْ مَلْجَأٍ يَوْمَئِذٍ وَمَا لَكُمْ مِنْ نَكِيرٍ* “Allah’ın hükmü gereği, geri çevrilemez olan bir gün gelmeden rabbinizin çağrısına uyun. O gün sizin için ne bir sığınak ne de bir inkâr yolu vardır.”¹⁰⁴ Hal böyle iken aynı bağlamda geçen 23. ayette onların söylemlerinin yalan içerdiği ve ahirette yalan söylemenin imkân dahilinde olduğu sonucunun çıkarılması, ayetin Kur’ân bütünlüğünde anlaşılmasına mâni olan bir sebepten dolayı yapılan hatalı bir görüş olduğunu göstermektedir. Bu yanlış anlamaya sebebin ise ilgili ayette dünya-ahiret sahnelerine dair anlatımların iç içe ve son derece hızlı geçişlerden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple şirk koştukları ortaklarının nerede olduğu sorulduğu zaman müşriklerin yemin ederek şirk koşmadıklarına dair söylemleri, hesap gününde dile getirilen bir cevap olarak algılanmış ve buradan da ahirette yalan söylemenin mümkün olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Söz konusu hatalı yargıyı ayet üzerinden görmek için ilgili ayete tekrar bakmak gerekmektedir. Şöyle buyuruyor Allah Teâlâ: *وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمِيعاً ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذِينَ أَشْرَكُوا آيِنَ شُرَكَائِكُمْ أَلَّذِينَ كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ. ثُمَّ لَمْ يَكُنْ فِتْنَتُهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا وَاللَّهِ رَبَّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ. أَنْظِرْ كَيْفَ كَذَبُوا عَلَى أَنْفُسِهِمْ وَضَلَّ عَنْهُمْ* *الَّذِينَ كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ. ثُمَّ لَمْ يَكُنْ فِتْنَتُهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا وَاللَّهِ رَبَّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ. أَنْظِرْ كَيْفَ كَذَبُوا عَلَى أَنْفُسِهِمْ وَضَلَّ عَنْهُمْ* “Onların hepsini (hesap için) bir araya topladığımız o günde olacakları hatırlat! O zaman bu şirk koşanlara: ‘Kendinizce ilahlık yakıştırdığınız putlarınız hani neredeler?!’ deriz. Sonra onların fitneleri (فِتْنَتُهُمْ) ‘Rabbimize yemin olsun, biz şirk koşanlardan değiliz!’ demelerinden başkası olmadı.”¹⁰⁵ Ayette geçen *وَاللَّهِ رَبَّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ* “Rabbimiz Allah’a andolsun ki biz ortak koşanlar olmadık.” kısmı, hesap gününde söylendiği ve Allah Teâlâ’nın hesap sorma anındaki cevapları olarak algılanmıştır. Çelişki vehmi de işte buradan kaynaklanmaktadır. Oysa mücrimlere ait bu söylem hesap gününde değil, imtihan hayatının devam ettiği dünya hayatındaki söylemleridir. Buna gerek suredeki siyak ve gerekse Kur’ân bütünlüğündeki birçok ayet işaret etmektedir. Nitekim ayetin devamında gelen *بَلْ بَدَا لَهُمْ مَا كَانُوا يُخْفُونَ مِنْ قَبْلُ* “Hayır! Daha önce gizlemekte oldukları şeyler (şimdi hesap gününde) apaçık önlerine çıktı.”¹⁰⁶ ifadesi, burada olup bitenlerin izahıdır ve dünya hayatında şirke bulaşmış inançlarına dair nebilerin yaptığı telkinlere kulak asmamalarının ahirette karşılaştıkları neticesinden bahsedilmektedir. Nitekim

¹⁰³ el-En’âm 6/30.

¹⁰⁴ eş-Şûrâ 42/47.

¹⁰⁵ el-En’âm 6/22-24.

¹⁰⁶ el-En’âm 6/28.

Ebû Hayyân (ö. 745/1344) da bu ayet üzerinden hareketle şirk koşmadıklarına dair yaptıkları yeminin mücrimlerin dünya hayatındaki savunularına ait olabileceğini belirtmiştir.¹⁰⁷

5.2.3 Fitne Kavramı

Ayettin metninde geçen fitne/فِتْنَةٌ kelimesi de söylemin dünya hayatına ait bir savunuyu olduğunu göstermektedir. Şöyle ki; fitne kelimesinin temel anlamında ihtibâr/الإختبار ve ibtilâ'الإبتلاء anlamı bulunmaktadır. Yani *imtihan* ve *sınama* manası kelimenin temel anlamıdır. Arapçada fitne kelimesi sarrafın ham altını yüksek ateşte kaynatarak cürufatından ayırıp saf değerini ortaya çıkarmasını ifade eder. Bu süreç/fitne ile sarraf, altının aslında saf değerinin ne olduğunu, altının aslı ve esasını ortaya çıkartmış olur. Buna “fitne” denilmektedir. Kelimenin bu anlamından hareketle insanların da değerinin ne olduğunu ortaya çıkartmak için tabi tutuldukları süreç, fitne/imtihan/sınama olarak tesmiye edilmiştir. Ayette şirk koştukları ortakların nerede oldukları sorulduğunda, fitnelerinin ancak şirk koşmadıklarına dair yemin etmeleri olduğu bildirilmektedir. Fitne, taşıdığı kök anlam itibariyle bir imtihan/sınama olduğu için yemin ederek yalan söylemeleri imtihanları, onların değerini ortaya çıkaran bir süreçtir. Malum olduğu üzere imtihan/sınama ahiret hayatı için değil, dünya hayatı için geçerli bir süreçtir.¹⁰⁸ İlgili ayette özellikle fitne kelimesinin kullanılmış olma sebebinin ıskalandığı yorumlarda, ayetten, ahirette yalan söyleme imkanını istihraç eden yaklaşımlar, bu yönüyle hatalı neticeler elde etmişlerdir.

Ayette dikkat çeken bir diğer husus, Allah Teâlâ'ya şirk koştukları ortaklarının nerede olduğu sorulduğunda mücrimlerin verdiği bir cevaptan bahsedilmiyor olmasıdır. Dikkat edilirse ayette “Onlara ‘Hani! Haklarında türlü zanlar beslediğiniz ortaklarınız nerede?’ diye sorulduğu zaman...” ifadesinin ardından gelmesi beklenen cevap “Onlar dediler ki...”, “Onlar şöyle cevap verdiler...” şeklinde olması beklenir. Ancak ayette onların verdiği bir cevaptan bahsedilmemektedir. Aksine düştükleri fitnenin sebebinden bahsedilmektedir ki bu fitnenin sebebi ahirette değil, dünya hayatında yalan yeminlerle müstakim yol üzere oldukları iddialarıdır. Nitekim rivayetlerde müşriklerin, tabi oldukları dini inançlarının şirk olduğuna dair yapılan telkin ve uyarıları dikkate almadıkları, aksine hak yol üzere müstakim olduklarını, nebi oldukları iddiasında bulunan elçilerin ise asırlara balığ atalarının yolunu şirk olarak tanımlamakla gerçeği saptırdıklarını dile getirdikleri ve bu sebeple kendilerinin asla şirk içerisinde olmadıklarını alaycı bir üslupla dile getirdikleri aktarılmaktadır. Konumuz olan ayette onların ahiretteki fitnelerinin işte tam da bu iddialarından kaynaklandığı izah edilmektedir. Buradan hareketle ayette geçen fitne kelimesinin ilgili ayet bağlamındaki anlamı “azap” olmaktadır. Yani şirk koştukları ortaklarının nerede olduğu sorulduğunda

¹⁰⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîd*, 4/477.

¹⁰⁸ Ebû Muhammed Huseyin Mes'ûd el-Begavî, *Meâlimu't-Tenzîl*, thk. Muhammed 'Abdullah en-Nemr - 'Usmân Cum'a Damîriyye (Riyâd: Dâru't-Tîbe, 1997), 2/117.

onları tadacakları azaba maruz bırakan aslî sebebin dünya hayatında yapılan uyarılara kayıtsız kalarak atalarından devraldıkları imanlarına bulaştırdıkları şirki, yemin ederek hakikatin kendisi olarak görmeleri ve bu inançlarında ısrar etmeleridir. Ayetin devamında “Hayır! Daha önce gizlemekte oldukları şeyler (şimdi hesap gününde) apaçık önlerine çıktı.” (el-En’âm 6/28) ifadesi bu hususa göndermede bulunmaktadır. Fitne kelimesinin “azap” anlamındaki kullanımı da dahil olmak üzere Kur’ân’ın farklı anlamlardaki kullanımlarına ve geçtiği ayetlerin ayrıntısına makalenin sınırları gereği İbn Kuteybe’nin (ö. 276/889) *Te’vîlu müşkili’l-Kur’ân* isimli eserinde genişçe ele alıp incelediğine atıf yaparak mevzuya devam etmek istiyoruz.¹⁰⁹

Siyakın verdiği manaya dair Razî’nin naklettiği farklı bir yaklaşım da benzer gerçeğe işaret etmektedir. Bu yaklaşıma göre şayet hesap gününde Allah Teâlâ’ya karşı yalan söylemek ve yalan üzerine de yemin etmek mümkün olsaydı, günaha sebep olacak bu çirkin davranışlar Allah’ın (cc) gazap ve öfkesini celbeder ve bu da yapılanların karşılığının verilmesini gerektirirdi. Ancak bu durumda, zaten yapılanların karşılığının verildiği ceza gününün, mahiyetinden çıkarılıp teklif yurdu olarak kabul edilmesi gerektirecektir. Oysa hesap gününden sonra bir başka hesap günü bulunmamaktadır. Öte yandan hesap gününde irtikap edilecek “yalan söyleme” ve yalan yeminlerin” karşılığının verilmeyeceğini, o gün bu gibi çirkin davranışların göz önünde bulundurulmayacağını düşünmek mümkün olmadığı gibi, daha önce geçen ayetlerde de ifade edildiği üzere yapılan çirkin davranışların karşılıksız bırakılması ancak Allah Teâlâ’dan alınmış bir izinle gerçekleşmiş olabilir. Ancak Allah Teâlâ’nın ceza gününe dair ihbarını içeren birçok ayette bu tür bir eylemin vuku bulmayacağı açıktır. Buradan da anlaşılmaktadır ki hesap gününde Allah’a (cc) karşı mücrimlerin yalan söylemesi imkân dahilinde değildir. Orası, artık dünya hayatında yapılanların karşılığının verildiği yerdir; yeni günahların işlenebileceği bir yer değil.¹¹⁰

5.2.4 Sümme/ثمَّ Edatı

Burada şöyle bir itiraz söz konusu olabilir: İlgili ayetin başında bulunan sonra/ثمَّ edatı, olayın hemen sorulan soru ardından meydana gelen bir durum olduğunu gösterir. Bu da yapılan yeminin dünya hayatında değil, ahirette, sorunun hemen peşi sıra söylenildiğini gösterir: ثمَّ لَمْ تَكُنْ فِتْنَتُهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا وَاللَّهِ رَبَّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ Bu yerinde bir itiraz olup ayetin zahirde belirtilen yönde bir anlama sahip olduğu izlenimi vermektedir. Bu sebeple çelişki vehminin ortaya çıkışında muhtemelen bu edatın da etkisi olduğu söylenebilir. Ancak ثمَّ edatı her zaman geciktirme, sonraya bırakma/التَّراخي veya aradan geçen bir müddete/المُهَلَّة veya

¹⁰⁹ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Te’vîlu müşkili’l-Kur’ân*, thk. İbrâhîm Şemsuddîn (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, ts.), 260.

¹¹⁰ Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 12/503. Ayrıca bk. Kurtubî, *el-Câmi’u li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 6/403.

kullanım da es-Sebe' Sûresi 34/7-9 ayetlerde geçmektedir. Bu ayetlerde geçen *ثُمَّ* edatı *وَ* veya söz başlangıcı/الإستئناف anlamında kullanılmıştır.¹¹⁶

Dolayısıyla el-En'âm Sûresi 23. ayette geçen *ثُمَّ* edatını söz başlangıcı/الإستئناف olarak anlamak, ayetin Kur'ân bütünlüğüne daha uygun ve isabetli bir anlama olacaktır. Bu durumda ayetin mefhumunun hesap gününde yapılan yemine değil, dünya hayatında yaşanan hakikatlere kayıtsızlığın gerçekte müstakim olan yol olduğuna dair yapılan yemini dile getirdiği rahatlıkla anlaşılacaktır.

Yine muhtemel bir itiraz da şu ayetle ilgili olarak gündeme gelebilir: *يَوْمَ يَبْعَثُهُمُ اللَّهُ جَمِيعًا* “O gün Allah onların hepsini diriltecek; (dünyada) size yemin ettikleri gibi -işe yarar bir şey yaptıklarını sanarak- O'na da yemin edecekler. Bilin ki onlar yalancıların ta kendileridir.”¹¹⁷ Buna göre dünya hayatında nasıl yeminle yalan söyledilerse, aynı şekilde ahiret yurdunda da Allah Teâlâ'ya yemin ederek yalan söyleyeceklerdir. Bu ise ahiret yurdunda yalan söylemenin imkânına işaret etmektedir.

Yukarıda özetlenen muhtemel itiraz da yine ayetlerin bağlamından ve Kur'ân bütünlüğünden kopuk zamansız ve zeminsiz anlamının sevk ettiği bir yanlış anlamadır. Daha önce de geçtiği üzere İbn Kesir'in el-En'âm Sûresi'nin 23. ayetinin muhatabının müşrikler olduğu, ancak yukarıda meali verilen el-Mücâdele 58/18 ayetinin muhatabının ise münafıklar olduğu tespiti, ayetin anlaşılmasında önem arz etmektedir. Dolayısıyla bu ayette¹¹⁸ yemin edenler *münafıklar* olup ayetin muhatabı da bu münafıklar zümresidir.¹¹⁹ Benzer şekilde Zemahşerî, ayetin muhataplarının *münafıklar* olduğunu, sözde iman etmiş müminler gibi sureti haktan göründüklerini ve bu sayede müminlerin ibadet ve sohbetlerinde bulunma imkânına kavuştuklarını, müminlere zarar vermek maksadıyla konuşulanları dinleyip elde ettikleri istihbaratı yandaşları Yahudilere taşıdıklarını, bununla birlikte gerçekte ne Müslümanlardan ne de Yahudilerden olduklarını, iman ettiklerine dair yaptıkları yeminlerini Müslümanlara karşı bir kalkan gibi kullanıp ardında İslam'a ve Müslümanlara düşmanlık beslediklerini aktarır.¹²⁰

Zemahşerî'nin ayetin metni ile oldukça uyumlu olan bu tarihi verileri, ayetin muhataplarının *münafıklar* olduğu tezini güçlendirmektedir. Diğer müfessirlerin de görüşleri bu minval üzeredir. Şu hâlde ayetin bağlamına dair bu veri, ayetin diğer ayetlerle herhangi bir çelişki içermediğini ortaya çıkarmaktadır. Zira dünya hayatında sureti haktan görünen bu

¹¹⁶ Mahmûd Sa'd, *Hurûfu'l-meânî beyne dakâiki'n-nahvi ve letâifi'l-fikh*, b.y. 1988, 77-87.

¹¹⁷ el-Mücâdele 58/18.

¹¹⁸ el-Mücâdele 58/18.

¹¹⁹ Mukâtil b. Suleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Suleymân*, 4/264; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 22/491; Mâturidî, *Te'vilâtu Ehli's-Sunne*, 5/281; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/495.

¹²⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/495.

münafıklar yalan söylememektedirler, bu sebeple de bir çelişki vehmine mahal kalmamaktadır. Malum olduğu üzere münafıklar kalben iman etmedikleri halde sureti haktan görünür, Müslümanların ibadetlerini yerine getirir, bayramlarını kutlar, selam alıp selam verir, tıpkı bir Müslümanmış gibi hakkı söyler, hakikati dile getirir. Dış görünüşleriyle onların İslam üzerine olduğu zannedilir. Nitekim ayette Allah Teâlâ Hz. Peygambere çevresinde bulunan münafıkların kimler olduğunu bilemeyeceğini, ancak kendisinin onları bildiğini beyan buyurmuştur.¹²¹ Dolayısıyla Müslümanlara yemin ile dile getirdikleri sözlerinde münafıklar yalancı değildir: yani söyledikleri sözün kendisi yalan değildir; sorun onların dillerinin ucuyla söylediklerinde değil, sorun onların kalplerindedir ki bunu insanların bilmesi mümkün değildir. Kalplerin özünü ancak Allah (cc) bilir. Münafıklar, işte hakikati dile getirerek yeminlerini kendilerine kalkan edinmişlerdir, söylem olarak hakikati ifade eden sözlerinin ardına sığınarak kendilerine muhkem bir kale edinmişlerdir. Ahirette de münafıklar tıpkı dünyada olduğu gibi hakikati dile getiren söylemlerde bulunacaklardır. Zira ahirette yalan söylemek mümkün değildir. Ancak hesap gününde dile getirdikleri gerçeğe, bu sefer kalplerinin de itminan göstermesi kaçınılmazdır. Ne var ki cennet, hesap gününde yapılacak amellerle değil, imtihanın cari olduğu dünya hayatında yapılanlarla elde edilebilir. Münafıklar için hesap günü kaçınılmaz sonucun tezahür edeceği yerdir.

Muhtemel bir diğer itiraz da şu ayetle ilgili olabilir: *الَّذِينَ تَتَوَفَّيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ طَالِمِي أَنفُسِهِمْ فَأَلْقَوْا السَّلَامَ مَا كُنَّا نَعْمَلُ مِنْ سُوءٍ بَلَى إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ. فَادْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا فَلَيْسَ مَثْوًى الْمُتَكَبِّرِينَ* “Kendilerine kötülük edip dururken canlarını meleklerin aldığı kimseler, ‘Biz hiçbir kötülük yapmadık!’ diyerek boyun büküp teslim olurlar. ‘Hayır! Allah yaptıklarınızı çok iyi bilmektedir!’”¹²² Bu ayetin de yanlış anlaşılması nedeniyle ahiret yurdunda yalan söylemek mümkünmüş gibi görülebilir. Ancak ayet bu anlamı vermekten uzaktır. Zira ayette geçen *السَّلَام* kelimesi Mukâtil’e (ö. 150/767) göre *الإستسلام* ve *الخُضُوع*,¹²³ Ahfeş’e (ö. 177/793) göre ise *الإستسلام* manasındadır.¹²⁴ Dolayısıyla dünya hayatında kendilerine yazık edenler/şirk koşanlar, ölüm meleklerine teslimiyet gösterirken kendilerinin kötü bir şey yapmadıklarına dair yaptıkları yemin, hesap günü ile alakalı olmayıp dünya hayatında yaptıkları yemindir. Bu sebeple ayetin ne çelişki vehmine ne de ceza gününde yalan söylemenin imkanına yönelik bir anlatımı söz konusudur. Ebû Hayyân (ö. 745/1344) da ayetin anlamının bu yönde olduğuna işaret etmiştir.¹²⁵

¹²¹ et-Tevbe 9/101.

¹²² en-Nahl 16/28-29.

¹²³ Mukâtil b. Suleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Suleymân*, 2/466.

¹²⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhîd*, 6/523.

¹²⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhîd*, 3/647.

Sonuç

Yapmış olduğumuz çalışmada şu sonuçlara ulaşılmıştır: Öncelikle Kur'ân'ın ilâhî menşei, muhtevasında çelişkili ifadelerin bulunmasını muhal kılar. Zira Allah Teâlâ kendi kendisiyle çelişmez, bunun aksini düşünmek imkansızdır. Kaldı ki bu husus, Kur'ân'ın Allah'tan (cc) değil de bir başkası tarafından telif edilmiş olması halinde, içeriğinde birçok çelişkinin söz konusu olacağını ifade eden en-Nisâ 4/82 ayetinde de sarahaten beyan buyurulmuştur.

Çelişki vehmine konu olan ve çalışmada esas alınan en-Nebe 78/37-38 ayetlerinde hesap gününde ancak Allah'ın (cc) izin verdiklerinin konuşabileceği ve konuşanın da ancak hakikati dile getireceği söylenirken, el-En'âm 6/22-24 ayetlerinde hesap gününde şirk koşanların, şirk koştukları halde böyle bir cürmü irtikap etmediklerini yalan yeminlerle dile getireceklerinden bahsedilmektedir. Ancak yaptığımız incelemede son ayetin hatalı anlaşıldığı, ayette böyle bir anlatımın bulunmadığı tespit edilmiştir. Söz konusu yanlış anlamının temelinde ayetin siyakından ve Kur'ân bütünlüğünden kopartılarak ve muhataplarının yanlış tespit edilmesiyle ayetin zamansız ve zeminsiz anlaşılması sonucu yanlış anlamının gerçekleştiği tespit edilmiştir.

Ayetin anlamını tespitite bize imkân veren hususlar arasında; yalan yemin edenlerden maksadın “müşrikler” olduğu, ayette geçen “fitne” kelimesinin *imtihan* ve *sinama* temel anlamında olduğu, bu nedenle yalan söylemelerinin bir sınamaya ait sözler olması hasebiyle sınamanın hesap günü için değil, imtihanın cari olduğu dünya hayatı için söz konusu olabileceği neticesine ulaşılmıştır. Yine ayetin metninde şirk konuşanların Allah'a ortak tanıdıkları sahte ilahlarının yardıma çağırılmasının istenildiği beyan edilmiş, ancak ayetin devamında müşriklerin bu soruya verdikleri bir cevaptan bahsedilmemiş, bunun yerine ayet ^{تُ} edatıyla başlayarak müşriklerin hesap gününde azaba maruz kalma sebebinin izahına geçilmiştir. Ayette çelişki olduğu vehmine sebep olan bir diğer unsurun, söze ^{تُ} edatıyla başlanması olduğu görülmüş, ancak ^{تُ} edatının her geçtiği yerde *terâhî*, *tertîb* ve *mühlet* anlamına gelmeyeceği, kimi zaman ve/وَ bağlacı kimi zaman da söz başlangıcı/الإستئناف anlamında kullanılabileceği tespiti yapılmış ve ayette geçen yeminli ifadenin bu dünyada değil, yalan söylemenin mümkün olduğu dünya hayatında gerçekleştiği neticesine ulaşılmıştır.

Ahret yurdunda henüz günahların işlenilebiliyor olması, yapılan çirkin davranışların bedelinin ödetilmesini gerektireceği için, böyle bir düşüncenin ahret yurdunu ceza günü olmaktan çıkarıp imtihan yurduna çevireceği; oysa hesap gününden sonra amellerin değerlendirileceği bir başka hesap gününün olmayacağı için, ceza gününde hesabı görülecek yeni cürümlerin irtikabının mümkün olmayacağı sonucuna ulaşılmıştır.

Kaynakça

- Âmidî, Seyfuddîn Ebu'l-Hasan. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. Abdurrahmân Gadbân. 4 Cilt. Riyâd: Muessesetu'n-Nûr, 1387.
- Begavî, Ebû Muhammed Huseyin Mes'ûd el-. *Meâlimu't-Tenzîl*. thk. Muhammed 'Abdullah en-Nemr - 'Usmân Cum'a Damîriyye. 8 Cilt. Riyâd: Dâru't-Tîbe, 4. Basım, 1997.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf Endelusî. *el-Bahru'l-muhîd fî't-tefsîr*. thk. Sıdkî Muhammed Cemîl. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2000.
- Hanzade, Alparslan. *Kur'ânî Teşrî'nin Genel Özellikleri*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2023.
- Hâzin, Alâuddîn Ali b. Muhammed b. İbrâhîm el-. *Lubâbu't-Te'vîl fî Meâni't-Tenzîl*. thk. Muhammed 'Ali Şâhîn. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415.
- İbn Atiyye, Ebu Muhammed 'Abdulhak b. Gâlib. *el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîril'l-Kitâbi'l-'Azîz*. thk. 'Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Cüzey, Ebu'l-Kâsim Muhammed b. Ahmet. *et-Teshîl li-'ulûmi't-Tenzîl*. thk. Abdullâh Hâlidî. Beyrut: Dâru'l-Erkâm b. Ebi'l-Erkâm, 1416.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. 8 Cilt. Riyâd: Dâru Tayyibe, 2. Basım, 1999.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Te'vîlu müşkili'l-Kur'ân*. thk. İbrâhîm Şemsuddîn. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- İbnü'l-Cevzî, Cemaluddîn Ebu'l-Ferec. *Zâdu'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*. thk. Abdurrezzâk Mehdî. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'Arabî, 1422.
- Kılıç, Hasan. "Kur'ân'a Göre Âhiretteki Sorgunun Mahiyeti". *Harran Theology Journal* 51 (2024), 247-268. <https://doi.org/10.30623/hij.1434879>
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi'u li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmet el-Berdûnî - İbrâhîm Atfeyyîş. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısırîyye, 2. Basım, 1964.
- Mahmûd Sa'd. *Hurûfu'l-meânî beyne dakâiki'n-nahvi ve letâifi'l-fikh*, 1988.
- Mâturidî, Ebu Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vilâtu Ehli's-Sunne*. thk. Mecdî Bâsellûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005.
- Mukâtil b. Suleymân. *Tefsîru Mukâtil b. Suleymân*. thk. Abdullah Mahmud Şahhâte. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-turâs, 1423.
- Nesefî, Necmuddîn Ömer b. Muhammed. *et-Teyssîr fî't-tefsîr*. thk. Mâhir Edîb Habûş. 15 Cilt. İstanbul: Dâru'l-Lubâb li'd-Dirâse ve Tahkîku't-Turâs, 2019.
- Râzî, Fahrüddîn. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'i'l-Kutubi'l-'Arabiyye, 3. Basım, 1420.
- Reşid, Rıza. *Tefsîru'l-Menâr*. 12 Cilt. Kahire: el-Hey'etu'l-Misriyyeti'l-Âmmeti, 1990.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed. *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ebû Muhammed İbn Âşûr. 10 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâ'i't-Turâsi'l-'Arabî, 2002.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed. *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Komisyon. 33 Cilt. Cidde: Dâru't-Tefsîr, 2015.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed İbn Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abulmuhsin Türkî. 26 Cilt. Kâhire: Dâru hicr, 2001.

- Vâhidî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed el-. *et-Tefsîru'l-basîd*. thk. Muhammed b. Mansûr el-Fâyiz. 25 Cilt. Riyâd: Câmi'atu'l-Îmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1430.
- Yüksel, Muhammed Bahaeddin. "Erken Dönem Alimlerinden Malatyalı Ebu'l-Hüseyn el-Malati ve Sapkın Fıkralara Yönelik Yaptığı Kur'an Yorumları -et-Tenbih ve'r-Red 'Ala Ehli'l-Ehva' ve'l-Bid'a İsimli Eseri Bağlamında-". *Uluslararası Geçmişten Günümüze Malatyalı İlim ve Fikir İnsanları Sempozyumu, 17-19 Kasım 2017, Malatya II* (2018), 427-459.
- Zeccâc, Ebû'l-Kâsim Abdurrahmân İshâk. *Kitâbu hurûfi'l-me'ânî*. thk. Ali Tevfik Hamed. Ürdün: Muessesetu'r-Risâle Dâru'l-Emel, 1986.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsim Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmidi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl ft vucûhi't-te'vîl*. thk. Mustafâ Huseyn Ahmed. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, 3. Basım, 1987.